

ONRUST IN VOORSPOED

Hoe een stabiele samenleving vraagt
om grip en inbedding

DENKWERK

DenkWerk is een onafhankelijke denktank die met krachtige ideeën bij wil dragen aan een welvarend, inclusief en vooruitstrevend Nederland. Hiervoor brengt DenkWerk Nederlanders bij elkaar die hun rijke kennis, ervaring en creativiteit willen inzetten om richting te geven aan brede maatschappelijke vraagstukken die hen na aan het hart liggen.

Om dat te bereiken doet DenkWerk haar eigen onderzoek, gebruikmakend van een breed netwerk van experts. Hiermee willen we vraagstukken grondig onderzoeken, structuur brengen en inspiratie aandragen voor acties of verder onderzoek.

Om bij te dragen aan het maatschappelijk debat en verandering in gang te zetten, streven we ernaar de resultaten van ons werk in het publieke domein te delen.

www.denkwerk.online

contact@denkwerk.online

Leden:

Angelien Kemna
Bernard ter Haar
Boudewijn Wijnands
Feike Sijbesma
Frans Blom
Hans Wijers
Jaap Winter
Marelle van Beerschoten
Queeny van der Spek (roulerend)

Onrust in Voorspoed: Hoe een stabiele samenleving vraagt om grip en inbedding

Juli 2019

Vriendschap, liefde, broederschap

Komen nader stap voor stap

Ja, dat is waar

Inderdaad

Vriendschap, liefde, broederschap, het zijn geen loze kreten

We leven echt niet voor de grap, dat mag je nooit vergeten

Neen, we benne op de wereld om mekaar om mekaar om mekaar om mekaar

Te hellepe nietwaar

Ja, we benne op de wereld om mekaar om mekaar om mekaar om mekaar

Te hellepe niewaar

Mensen deelt tezamen brood, helpt elkander in de nood

Amen!

Als de buurman armoe lijdt, in stilt zit te treuren

Probeer 'm dan met wat menselijkheid een beetje op te beuren

Oh, we benne op de wereld om mekaar om mekaar om mekaar om mekaar

Te hellepe nietwaar

Ja, we benne op de wereld om mekaar om mekaar om mekaar om mekaar

Te hellepe niewaar

Rob van Daal

Uit "We Benne Op de Wereld", 1969

**Weinig grip geeft het
gevoel dat het ieder
moment mis kan gaan**

**Weinig inbedding maakt
het vangnet onzeker**

SAMENVATTING

In de 21^e eeuw wordt de samenleving gekenmerkt door nieuwe fenomenen. Technologie beïnvloedt steeds meer facetten van ons dagelijks leven, de wereld is geglobaliseerd en de verzuiling van de 20^e eeuw is ingeruild voor een individualistisch sentiment. Deze ontwikkelingen hebben ons land veel gebracht. Volgens de gangbare metriek gaat het heel goed met Nederland. Er is meer welvaart dan ooit, de werkloosheid is laag en Nederlanders zijn een van de gelukkigste volken ter wereld. Toch leiden bovenstaande ontwikkelingen ook tot nieuwe uitdagingen. Terwijl het op papier heel goed gaat, heerst in delen van de samenleving een gevoel van onbehagen waar het gevoel van onbeheersbaarheid van de globalisering, technologisering, de migratie en de klimaatproblematiek aan bijdraagt. Ontevredenheid onder burgers kan leiden tot populisme, radicalisme of extremisme, wat de stabiliteit van de samenleving onder druk zet. In de vorige rapporten hebben wij – als Denk-Werk – laten zien dat er stappen vereist zijn op het gebied van kunstmatige intelligentie en ‘reskilling’ om Nederland succesvol het digitale tijdperk te kunnen laten betreden. In dit rapport laten we zien hoe bovengenoemde ontwikkelingen ook onze manier van samenleven beïnvloeden en dat er actie is vereist om het politieke en economische systeem klaar te maken voor de rest van de 21^e eeuw.

Wij zullen beargumenteren dat enerzijds het verlies aan inbedding in de omgeving en anderzijds het verlies aan grip op de omgeving de pessimistische blik op de toekomst en het gevoel van machteloosheid bij een deel van de bevolking kunnen verklaren. In de eerste plaats maken de nadruk op individuele vrijheid, toenemende diversiteit en meritocratisch denken de verbindingen in de samenleving steeds zwakker. Deze ontwikkelingen leiden tot meer individuele verantwoordelijkheid, minder homogeniteit en een opdeling op basis van sociale klasse. Het gevolg is dat de inbedding van Nederlanders in de samenleving structureel afneemt. Het sociaal vangnet wordt kleiner en de kwaliteit van sociale netwerken loopt sterk uiteen. Daarnaast leiden meer complexiteit in de

samenleving, een toenemende afstand tot het besluitvormingsproces van de overheid en toenemende vaste lasten tot een verminderd gevoel van grip op de omgeving. Dit verlies van grip is sterker in de groepen met lagere inkomens en een lager opleidingsniveau die voornamelijk buiten de steden wonen. Onze conclusie is dat in het bijzonder de combinatie van enerzijds weinig inbedding en anderzijds weinig gevoel van grip tot veel onbehagen leidt. Weinig controle geeft het gevoel dat het ieder moment mis kan gaan terwijl weinig houvast het vangnet onzeker maakt.

Voor een toekomstbestendige samenleving pleiten wij voor gerichte bestuurlijke én persoonlijke acties om de inbedding en het gevoel van grip door de gehele samenleving te verbeteren. We geven in dit rapport een aantal concrete handvatten om de gemeenschap te versterken en de toenemende invloed van het bedrijfsleven en de overheid in balans te houden. De overheid, het bedrijfsleven en burgers kunnen allen een rol spelen om te zorgen dat de marktgerichte democratie blijft functioneren. De overheid kan bijdragen door mensen uit te rusten met de middelen om een sterke inclusieve gemeenschap te vormen. Het bedrijfsleven kan bijdragen door binnen het bedrijf een gemeenschap te creëren of te versterken en werknemers voor te bereiden op de veranderingen op de arbeidsmarkt en in de samenleving. En bovenal kunnen wij zelf iets doen, door uit de bubbel van gelijkgestemden te stappen en onze netwerken met elkaar te delen. Er is geen ander politiek en economisch systeem dat gelijktijdig tot zoveel welvaart én gelijkheid heeft geleid als de marktgerichte democratie in West-Europa. Beter dan nu was het nooit, maar de samenleving is nooit af. Het is belangrijk dat de samenleving mee verandert met de ontwikkelingen van de tijd. Om een stabiel en vooruitstrevend Nederland te behouden moeten we zorgen voor een gevoel van grip en voor inbedding door de hele samenleving.

1 HET GAAT GOED, MAAR TOCH ROMMELT ER IETS...

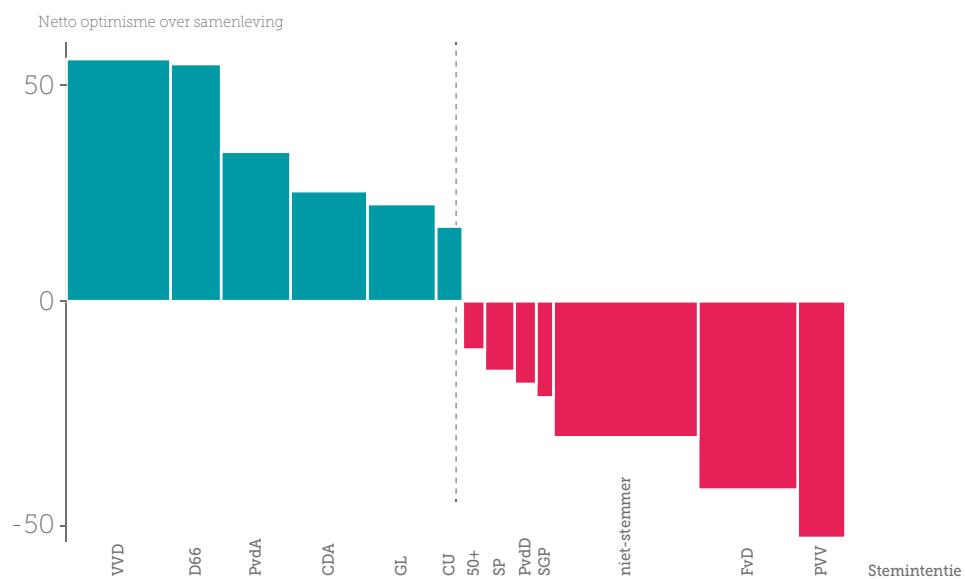
Objectief gaat het goed met Nederland. Vanaf begin 2014 is de economie ieder kwartaal gegroeid, de werkloosheid is het laagst sinds 2001 en Nederlanders zijn als volk gelukkiger dan ooit. "Iedereen gaat er op vooruit" was de boodschap op Prinsjesdag in 2018. In vele internationale ranglijstjes over zaken als gelijkheid, pensioenen of geluk vinden we Nederland aan de top. Maar toch lijkt er wat te rommelen. Terwijl we volgens de gangbare metriek vooruitgaan, wordt dit niet altijd weerspiegeld in het sentiment van de Nederlanders. Een meerderheid van de Nederlanders vindt structureel dat het de verkeerde kant op gaat met het land.¹ Deze cijfers zijn al tien jaar – ook sinds voor de crisis – redelijk stabiel.²

Dat niet iedereen tevreden is, wordt ook steeds zichtbaarder in de maatschappij. Zo lijkt de proteststem niet meer tijdelijk of beperkt tot een kleine ontevreden groep. Protestpartijen als de PVV, FvD en SP vertegenwoordigen samen ondertussen ongeveer 30% van de kiezers.³ Ook in onze buurlanden zien we veel onvrede. In Zweden, Finland,

Estland, Duitsland, Frankrijk, Italië, en Oostenrijk winnen nationalistische partijen – net als in Nederland – aan populariteit.⁴ In Frankrijk gaan al maanden iedere zaterdag tienduizenden 'gele hesjes' de straat op om te protesteren tegen de gevestigde orde. En in het Verenigd Koninkrijk wordt de onvrede geuit in de wens om de EU te verlaten.

Onbehagen over de richting die de maatschappij op gaat is aanwezig in alle lagen van de samenleving, al verschilt de intensiteit van groep tot groep. Stemmers van partijen als VVD, D66, PvdA en CDA zijn over het algemeen erg tevreden over de samenleving. PVV, FvD en niet-stemmers zijn juist erg ontevreden over hoe het met Nederland gaat, zie figuur 1.

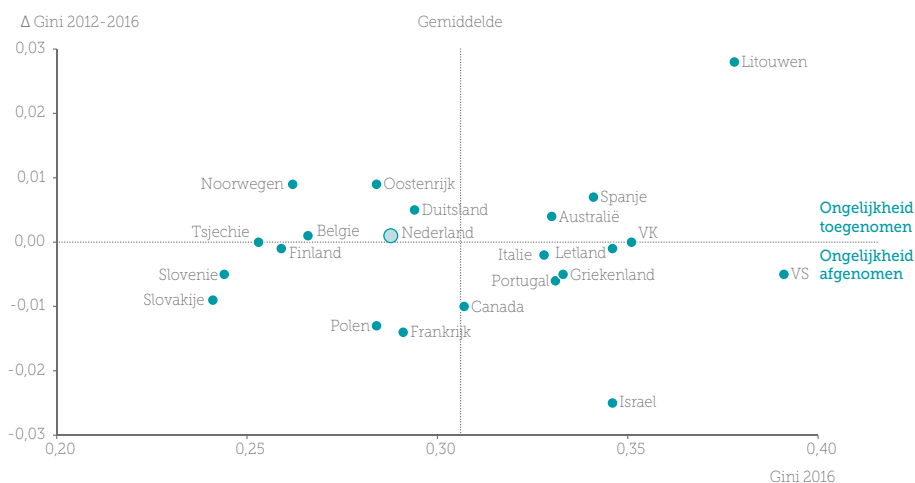
Figuur 1 | Optimisme en pessimisme over de samenleving naar stemgedrag

Netto-optimisme is het percentage mensen dat vindt dat het eerder de goede kant op gaat minus het percentage mensen dat vindt dat het eerder de slechte kant op gaat (-100 tot 100 in procentpunten).

Bron: Sociaal Cultureel Planbureau (SCP); Ipsos; DenkWerk analyse

Figuur 2 | Verandering in ongelijkheid van besteedbaar inkomen in landen tussen 2012 en 2016, gemeten met de Gini-coëfficiënt

De Gini-coëfficiënt heeft een waarde tussen 0 en 1. Wanneer iedereen hetzelfde inkomen heeft, bedraagt de Gini-coëfficiënt 0 en wanneer één persoon al het inkomen heeft, bedraagt de Gini-coëfficiënt 1. Het besteedbaar inkomen als gedefinieerd door de OECD is het totale inkomen verminderd met belastingen en premies.

Bron: OECD; DenkWerk analyse

Anders dan op andere momenten in de geschiedenis is de onvrede niet te verklaren langs de verdeling van inkomens of vermogens. In een eerder rapport heeft BCG laten zien dat in Nederland de ongelijkheid in zowel inkomens als vermogens erg laag is en nauwelijks toeneemt.⁵ Ook recentere data tot en met 2016 geven een vergelijkbaar beeld, zie figuur 2.

Wat veroorzaakt de pessimistische blik op de richting die het op gaat met de maatschappij? De meest genoemde zorgthema's zijn immigratie, de zorg, inkomen, veiligheid, klimaat en – in het bijzonder – samenleven.⁶ Al ruim 10 jaar wordt door Nederlanders samenleven genoemd als antwoord op de vraag wat het grootste probleem is in het land. Het ongenoegen van Nederlanders gaat dan ook in mindere mate over de persoonlijke situatie, maar juist over de staat van de samenleving als geheel en de implicaties daarvan voor de toekomst.⁷ Als onderbouwing noemen Nederlanders de groeiende onverdraagzaamheid, asociaal gedrag en de ik-cultuur.⁸ Ongeruste Nederlanders vinden dat de maatschappij verhardt. Er is minder respect voor elkaar en iedereen komt vooral voor zichzelf op. Ook spelen er gevoelens van

onrechtvaardigheid en machteloosheid. Mensen ervaren dat de verschillen in Nederland steeds groter worden. Driekwart van de Nederlanders vindt dat de meningen over maatschappelijke kwesties steeds verder uiteenlopen en ruim twee derde van de Nederlanders vindt dat de verschillen tussen arm en rijk te groot zijn geworden.⁹ Daarnaast is er vooral bij lager opgeleiden een sterk wantrouwen tegenover de politiek.¹⁰

Deze zorgen gaan ons allemaal aan. Als zorgen over de richting die de maatschappij uit gaat worden vertaald in ontevredenheid over ontwikkelingen zoals globalisering, automatisering en Europese integratie, dan wordt het draagvlak voor economische groei kleiner. Ook kan ontevredenheid onder burgers leiden tot populisme, radicalisme of extremisme, wat de stabiliteit van de samenleving onder druk zet.¹¹ In een democratie zullen significante groepen die ontevreden zijn met hun stem het beleid sturen – zoals ook gebeurd is in het Verenigd Koninkrijk met het Brexit referendum. Als op dit moment grote groepen Nederlanders twijfels hebben over de richting die het met Nederland uitgaat, vraagt dat om actief handelen.

WAT VINDEN NEDERLANDERS

Het Sociaal Cultureel Planbureau onderzoekt ieder kwartaal de perspectieven van Nederlanders op de samenleving. Een deel van de respondenten is tevreden hoe het met de samenleving gaat. Vaak genoemde redenen waarom het goed gaat met Nederland zijn de economie, dat het in Nederland beter gaat dan elders, en dat er meer aandacht komt voor belangrijkere zaken.¹²

"Het gaat economisch beter en dat is goed voor iedereen, ook is er werk in overvloed. Het enige waar we voor op moeten passen, is dat er ook weer een inzinking kan komen!"

 | 58j | havo

"Ik denk dat we het in Nederland helemaal zo slecht niet hebben en dat best mogen beseffen."

 | 39j | hbo

"We zijn goed bezig: energietransitie, sluiten Slochteren, dijkversterking, technologische vernieuwingen, verbetering biodiversiteit, landbouwtransitie, alleen het zijn taaiere processen, maar we gaan wel de goede kant op."

 | 50j | havo

Andere respondenten zijn juist ontevreden over hoe het met Nederland gaat. Hierbij noemen zij bijvoorbeeld dat eigen hulpbehoevenden niet op de eerste plek komen, de Nederlandse identiteit verdwijnt, de samenleving verhardt en het leven onbetaalbaar wordt, terwijl de rijken alleen maar rijker worden.¹³

"Je kunt toch pas mensen opvangen als je genoeg huizen en werk hebt voor de ingezetenen van het land. Geen voorrang. Dat slaat werkelijk nergens op."

 | 48j | havo

"Ik maak me zorgen over Nederland: te veel belastingen, voedselbanken, immigratie loopt uit de hand vind ik. Ziektekosten worden duurder en iedereen die binnenkomt krijgt van alles, de verhoudingen zijn zoek."

 | 48j | mbo

"Nederland is verrot. Er wordt van alles beslist door de overheid, dingen waarnaar niet gevraagd wordt of wij het willen of kunnen, Brussel toetert nog van alles, bijvoorbeeld over pulsvisserij. We moeten samenwerken in Europa, maar dat is iets anders dan samengaan. Dat wordt van bovenaf opgelegd en niemand wil dat."

 | 48j | hbo

INBEDDING

Inbedding definiëren we als het netwerk en het vangnet dat iemand omringt. Netwerk is de groep van mensen die toegang geeft tot kansen en helpt mogelijkheden te benutten. Het vangnet is de groep van mensen die iemand actief zal ondersteunen in geval van tegenslag.

Maatschappelijk onbehagen gaat over vele elkaar versterkende ontwikkelingen. Er is tot op heden geen eenduidig antwoord over wat de structurele zorgen over de samenleving drijft. In dit rapport zullen wij daarom een aantal fundamentele ontwikkelingen in de samenleving analyseren. Hieruit destilleren wij twee hoofdbewegingen die het vertrouwen in de kwaliteit van de samenleving onder druk zetten. In het volgende hoofdstuk laten we zien hoe de nadruk op individuele vrijheid, toenemende diversiteit en meritocratische principes leiden tot een structureel verlies aan inbedding van Nederlanders in de maatschappij. In het hoofdstuk daarna bespreken we hoe meer complexiteit in de samenleving, een toenemende afstand tot het besluitvormingsproces en toenemende vaste lasten het gevoel van grip op de omgeving verminderen. Onze conclusie is dat in het bijzonder de combinatie van weinig inbedding en weinig gevoel van grip het gevoel geeft dat het ieder moment mis kan terwijl het vangnet onzeker is. We zullen daarom concrete aanbevelingen doen om inbedding en het gevoel van grip in de samenleving te versterken.

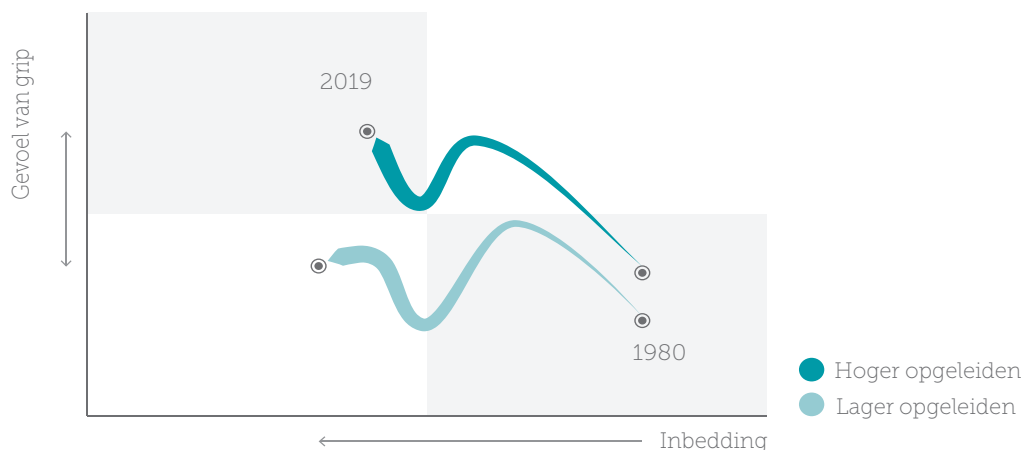
GRIP

Grip definiëren we als de controle die mensen hebben om hun leven en hun leefomgeving naar eigen inzicht vorm te geven.

Figuur 3 illustreert stilistisch de ontwikkelingen die wij in de samenleving zien. Alhoewel er op iedere plek in de grafiek groepen mensen te vinden zijn, zien we twee grote bewegingen. Ten eerste is inbedding in de laatste drie decennia in de gehele samenleving afgenomen. Voor het gevoel van grip ligt dit anders. Het gevoel van grip varieert in de tijd en is op verschillende momenten in de geschiedenis laag geweest. Grip is niet zozeer afgenomen, maar er zijn twee verschillende hoofdgroepen ontstaan. Deze groepen zijn het best te onderscheiden naar het hoogst behaalde opleidingsniveau.ⁱ Voor de groep kansrijken is de grip op de omgeving relatief hoog. Voor de groep die gekenmerkt wordt door een lager opleidingsniveau is het gevoel van grip juist erg laag. Het gevolg is dat de verschillen tussen deze groepen groter worden.

ⁱ Hoger opgeleiden zijn mensen met een hoogst behaald onderwijsniveau van hbo, wo of doctor. Middelbaar opgeleiden zijn mensen met een hoogst behaald onderwijsniveau van havo, vwo of mbo 2-4. Lager opgeleiden zijn mensen met een hoogst behaald onderwijsniveau van basisonderwijs, vmbo, mbo 1 of havo onderbouw.

Figuur 3 | De combinatie van weinig grip en weinig inbedding leidt tot grote onzekerheid

**“Our presence in the
world is verified by our
impact on other people.”¹⁴**

RAGHURAM RAJAN

2 DE TERUGLOPENDE INBEDDING

Een behoefte aan samenzijn is eigen aan de mens. Ergens bij horen geeft rust, veiligheid en identiteit. Maar Nederlanders maken zich zorgen over het samenleven in Nederland. De manier van samenleven verandert. In dit hoofdstuk zullen we bespreken hoe deze verandering teweeg wordt gebracht door een groeiende nadruk op individuele vrijheid, diversiteit, en kansengelijkheid. Enerzijds hebben deze ontwikkelingen veel positieve consequenties, maar anderzijds leiden zij er ook toe dat iemands plek in de samenleving continu aan verandering onderhevig is. Het gevolg is dat de inbedding van iemand in zijn of haar omgeving – ofwel de sterkte van het netwerk en het vangnet dat iemand omringt – minder wordt.

2.1 | Meer individuele vrijheid

Tot ver in de jaren 80 was onze samenleving nog relatief homogeen. Er waren duidelijke sociale structuren, zoals kerken of vakbonden. Ook verplaatsten mensen zich geografisch minder en zorgden autoriteit en hiërarchie voor duidelijke structuur. Dit gaf houvast, maar de grote sociale controle werd ook als verstikkend en beklemmend ervaren. De toename van individuele vrijheid in de afgelopen decennia heeft geleid tot steeds meer mogelijkheden. We kiezen hoe we ons kleden, met wie we trouwen, of op welke partij we stemmen. Er is veel gelegenheid voor zelfontplooiing en het feit dat iedereen uniek is, wordt steeds meer gewaardeerd en benadrukt.

Met de toenemende vrijheid zijn er oneindig veel mogelijkheden gekomen voor mensen om zich aan vaste verbanden te onttrekken en nieuwe verbintenissen aan te gaan. Individuele vrijheid in combinatie met technologische ontwikkeling, economische welvaart en een verzorgingsstaat maakt mensen minder afhankelijk. Zo geeft technologische ontwikkeling toegang tot meer – veelal geprofileerde – mensen en staat daarmee toe selectiever te zijn in het onderhouden van contacten. Mensen kunnen vandaag soms niet weten hoe hun burens heten, maar tegelijkertijd online verbonden zijn met mensen over de

hele wereld. Daarnaast heeft de arbeidsparticipatie van vrouwen en de groei van de welvaart de financiële onafhankelijkheid enorm laten toenemen. Dit geeft meer mogelijkheid om bijvoorbeeld een huwelijk te verbreken of te wisselen van baan. Tot slot is de overheidsrol bij de ondersteuning van burgers meer en meer leidend geworden. De verschuiving van de verantwoordelijkheid om – eventueel via de kerk – voor elkaar te zorgen naar een verantwoordelijkheid van de overheid om voor burgers te zorgen heeft de individuele vrijheid vergroot, waardoor de afhankelijkheid van de medemens is verkleind.

De nadruk op individuele vrijheid heeft ook een keerzijde. Als verbanden vrijblijvend zijn, horen mensen nergens onvoorwaardelijk bij. Met één klik kan iemand uit de Facebook community worden gezet. Na een huwelijkscrisis kan men alleen komen te staan. En voor ouderen is het geen gegeven meer dat de buurt een oogje in het zeil houdt. Met het op de achtergrond raken van de kerk is een deel van de organisatie van steun voor hulpbehoevenden weggefallen. Als relaties vrijblijvend zijn, wordt het sociale vangnet kleiner. De overheid neemt dit niet volledig over en heeft hier de afgelopen decennia juist op bezuinigd. Ook concurreert de tijdsinvestering om iets voor een ander te doen met op korte termijn bevredigende zaken zoals sociale media. Hoewel welvaart en vrijheid in Nederland toenemen, neemt de sociale steun en vrijgevigheid juist af, zie het kader 'Geluk in Nederland'. Zo voelt meer dan de helft van de ouderen in Nederland zich eenzaam.ⁱⁱ¹⁵

ii Met ouderen worden hier mensen ouder dan 75 jaar bedoeld

GELUK IN NEDERLAND

In 2019 is Nederland het op vier na gelukkigste land ter wereld. Alleen in Finland, Denemarken, Noorwegen en IJsland zijn de mensen gemiddeld nog iets gelukkiger. De geluk-score van een land – een rapportcijfer tussen nul en tien – is in grote mate te voorspellen aan de hand van zes factoren:

- BBP/capita
- Vrijheid
- Sociale steun
- Vrijgevigheid
- Gezonde levensverwachting
- Corruptie

De gelukkigste landen ter wereld, veelal West-Europese landen, scoren relatief hoog op al deze componenten. Toch verandert er wat. In de 25 gelukkigste landen ter wereld is de trend dat het BBP/capita en het gevoel van vrijheid toenemen (namelijk in 21 van de 25 landen), terwijl sociale steun en vrijgevigheid in de samenleving steeds minder worden (een afname in 22 van de 25 landen). We blijven gelukkig, maar dat wordt in steeds grotere mate gedreven door aspecten van de vrije markt - BBP en vrijheid - en in steeds mindere mate door de gemeenschap. Het is alsof we de gemeenschap inruilen voor de markt.

Figuur 4 | Verandering geluk-score in de 25 gelukkigste landen vergeleken met 10 jaar geleden

Bron: World Happiness Report 2019; DenkWerk analyse

De nadruk op individuele vrijheid heeft de omgeving van mensen veranderd. Het karakter van de lokale gemeenschap is deels verdwenen. De toegenomen vrijheid en welvaart maken het minder noodzakelijk en vaak ook minder acceptabel om ons met de ander te bemoeien. Dit geeft minder consequentie aan gedrag dat nadelig is voor de gemeenschap en maakt het lastiger om elkaar te corrigeren. Ook is door de vrijheid om te consumeren en de drang naar efficiëntie veel van de

kleinschaligheid verdwenen. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de vergevorderde uniformiteit van supermarkten en winkelstraten. Tussen 1980 en vandaag is de gemiddelde grootte van een bedrijf sterk toegenomen en is het aantal gemeenten meer dan gehalveerd.¹⁶ Wanneer gemeenten fuseren – en een dorp als entiteit niet meer bestaat – en winkelketens in de plaats komen van de lokale middenstand, verdwijnt ook een deel van de identiteit van de omgeving.

De toegenomen vrijheid raakt ook de relatie tussen werkgever en werknemer. Waar mensen vóórheen vaak een baan voor het leven hadden en hun identiteit ontleenden aan de plek waar zij werkten, wordt arbeid nu steeds meer gezien als inkoopgoed.¹⁷ Niet loyaliteit, maar productiewaarde is beslissend voor de duur van een arbeidsrelatie. Bedrijven maken gebruik van ZZP'ers, payroll constructies en nul-urencontracten om kosten van arbeid te drukken en medewerkers te kunnen laten gaan wanneer zij even niet nodig zijn. Vooral bij laagopgeleiden is het aantal mensen met een flexibel contract hoog, tot wel 35% van het aantal banen, zie figuur 5. De flexibilisering zorgt ervoor dat mensen minder ingebed zijn in de arbeidsmarkt. Het is lastiger om je onderdeel van een gemeenschap te voelen als de relaties die je hebt van transactionele aard zijn.

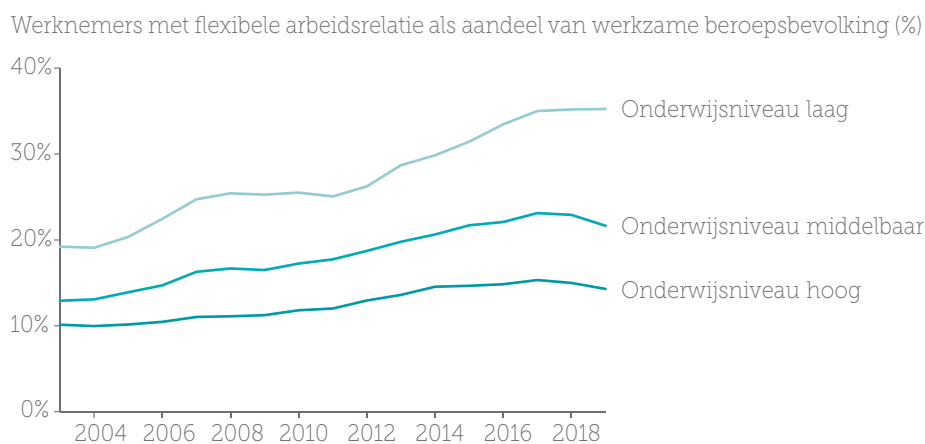
Toch is een sterke inbedding in de omgeving een essentieel onderdeel van een welvarende samenleving. Een sterke gemeenschap, in welke vorm dan ook, geeft mensen identiteit en een 'sense of belonging'. Bij tegenslag, zoals een scheiding, faillissement, of ontslag is het belangrijk dat er vrienden of familie zijn om op terug te vallen.

Psycholoog Julianne Holt-Lunstad laat bijvoorbeeld zien hoe sterke sociale relaties iemand 50% meer kans op langer leven geven in vergelijking met mensen die minder zijn ingebed in de gemeenschap.¹⁸ Hoewel de toegenomen vrijheid van het individu op veel vlakken een positieve ontwikkeling is, leidt deze toename van vrijheid er ook toe dat iemands plek in de samenleving aan continue verandering onderhevig wordt. Mensen gaan dan twijfelen over wat hen bindt en de samenleving kan gaan aanvoelen als los zand.

2.2 | Toenemende diversiteit

De afgelopen decennia is er steeds meer verscheidenheid in Nederland ontstaan. Emancipatie van vrouwen, geografische mobiliteit en immigratie uit een steeds groter aantal landen maken werk en wijk steeds diverser. Diversiteit is vaak een verrijking; het kan leiden tot creativiteit en innovatie. Een team met verschillende achtergronden kan verschillende perspectieven bieden en daarmee komen tot kwalitatief betere resultaten. Daarnaast vinden wij het vanuit een moreel perspectief belangrijk dat verschillende groepen in Nederland op zo veel mogelijk vlakken in de

Figuur 5 | Werkzame beroepsbevolking met een flexibele arbeidsrelatie

In het eerste kwartaal van 2019 is het aandeel flexibel werk sinds lange tijd afgenomen, maar voor laagopgeleiden is nog een stijging te zien.

Bron: CBS; DenkWerk analyse

maatschappij meedoen. Het is dan ook goed dat overheid en bedrijfsleven streven naar meer diversiteit in de wijk, het onderwijs of op de werkvloer en dat de media dit streven en de daadwerkelijke acties nauwgezet volgen.

Ondanks dat er continu wordt gepleit voor meer diversiteit, blijft het nastreven van diversiteit lastig. Diversiteit kan verbinding namelijk ook bemoeilijken. Om een connectie met iemand te voelen moet je iets met elkaar gemeen hebben. Dit kan zijn een gedeelde interesse, zoals een specifieke hobby, of een gedeelde ervaring zoals dezelfde werkgever hebben of geboren zijn in dezelfde stad. Wat ook helpt om binding te voelen is een gezamenlijke missie of een gezamenlijke opponent, zoals deelnemers van een sportwedstrijd dat hebben. Wanneer men iets van zichzelf in de ander herkent, voelt dat vertrouwd en maakt men sneller een connectie. Dit werkt ook de andere kant op. Als mensen weinig gemeen hebben is samenleven of samenwerken lastiger. De Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid heeft in recent onderzoek gevonden dat in buurten met veel verscheidenheid het samenleven van inwoners ingewikkelder is.¹⁹ In etnisch diverse buurten hebben groepen minder contact met elkaar en oordelen zij negatiever over de omgeving. Inwoners voelen zich er minder thuis en voelen zich onveilig. Dit effect treedt op ongeacht de sociaal economische kenmerken van de buurt, zo is in het diverse Wassenaar – waar veel expats wonen – de buurtcohesie ook beperkt als gevolg van een hogere verscheidenheid naar herkomst.

Het is belangrijk om te beseffen dat diversiteit enerzijds verrijkend is, maar anderzijds ook wat kost. Meer diversiteit, in vele vormen en maten – dus zeker niet beperkt tot gender, etniciteit of andere zichtbare persoonskenmerken – leidt tot minder cohesie. Mensen die weinig met elkaar gemeen hebben, spreken 'een andere taal'. Hoe meer verschillend mensen zijn, hoe lastiger het is om binding te voelen en samen te werken. Het nastreven van diversiteit op zichzelf is dus niet voldoende. Mensen die sterk van elkaar verschillen, moeten eerst tot een groep worden gesmeed voordat zij een goed team kunnen vormen.

Daarom is inclusiviteit net zo belangrijk als diversiteit. Inclusiviteit betekent dat mensen niet worden buitengesloten en volwaardig mee mogen doen. Meer inclusiviteit komt ook niet vanzelf. Om inclusiviteit mogelijk te maken geeft de zittende groep vaak wat op. Samenwerking met mensen die de Nederlandse taal niet spreken, waardoor in de Engelse taal wordt gecommuniceerd, kan er bijvoorbeeld toe leiden dat Nederlanders zich minder goed kunnen uiten. Bij twijfels over inclusiviteit is het dan ook belangrijk om onderscheid te maken tussen bedenkingen op basis van xenofobie of racisme, of bedenkingen aangaande de trade-off kosten voor de reeds aanwezige groep die ruimte moet maken. Bedenkingen rond immigratie worden regelmatig weggezet als racisme, terwijl de zorgen in veel gevallen niet gaan over het individu, maar over de impact op de gemeenschap – bijvoorbeeld de plek op de wachtlijst voor een sociale huurwoning of de veiligheid in de buurt. Het is daarom belangrijk eventuele trade-off kosten van diversiteit en inclusiviteit te erkennen en die of te accepteren of te compenseren. Alléén door te erkennen dat er kosten zitten aan diversiteit en inclusiviteit kan men reële zorgen overkomen.

Diversiteit maakt de samenleving minder homogeen. Dit maakt connecties minder vanzelfsprekend en kan mensen onzeker maken over wie ze zijn en waar ze bij horen. Dit zet de inbedding in de omgeving onder druk. Om een inclusieve samenleving te waarborgen is het dus belangrijk verbintenissen te behouden langs andere assen dan zichtbare of meetbare kenmerken als geslacht, afkomst of etniciteit. Want als er weinig binding is, is er weinig inbedding in de omgeving en daarmee ook weinig grond voor solidariteit. De samenleving wordt dan losser.

2.3 | Nieuwe horizontale verzuiling

In de afgelopen eeuw bleek de combinatie van breed onderwijs en technologische ontwikkeling een succesformule. Vanaf de jaren 60 kon in Nederland iedereen studeren ongeacht afkomst. Dit heeft er toe geleid dat het aantal hoogopgeleiden in Nederland sterk is toegenomen. Waar hoger opgeleiden in de jaren 60 een kleine elite vormden van nog geen 3% van de bevolking, is op dit

moment 30% van Nederland hoger opgeleid.²⁰ Een hoog kennisniveau is een voedingsbodem voor technologische ontwikkeling en de effectieve inzet van technologie. Zo zijn de afgelopen eeuw veel processen geautomatiseerd en is de internationale handel sterk toegenomen. Breed onderwijs en technologische ontwikkeling hebben samen geleid tot een enorme welvaartsstijging terwijl de gelijkheid alleen maar is toegenomen.ⁱⁱⁱ

De welvaartsstijging gedreven door technologie en hoger onderwijs kent zijn grenzen. In ons vorige rapport hebben we laten zien dat we op dit moment te weinig mensen hoger opleiden of opleiden voor technische banen om aan de toekomstige vraag te voldoen.²¹ Voorheen bleef dit tekort beperkt door een groeiende toestroom tot het hoger onderwijs, ook door vrouwen, maar breed onderwijs houdt technologische ontwikkeling op dit moment niet meer bij. Er ontstaat een tekort aan hoger opgeleiden en dus zullen de lonen van deze groep stijgen. De vraag naar middelbaar opgeleiden zal daarentegen afnemen. Veel werk van de middenklasse – zoals bankmedewerkers of administratief personeel – heeft een repetitieve of digitale component. Dit maakt het mogelijk deze taken te automatiseren of te verplaatsen naar andere landen.²² Dit creëert een overschot van middelbaar opgeleiden en zet de salarissen onder druk. De vraag naar lager geschoolde arbeidskrachten zal in stand blijven. Dit werk is vaak plaatsgebonden en manueel – zoals horeca of schoonmaak – en niet kosten efficiënt te automatiseren. Het gevolg van het onderwijsniveau dat achterblijft bij het tempo van de technologische ontwikkeling is dus dat de ongelijkheid in bruto inkomens toeneemt.

Behalve op de arbeidsmarkt zijn ook in het onderwijs de perspectieven voor (de kinderen van) hoger opgeleiden beter. Meritocratie moet er toe

leiden dat niet herkomst of netwerk, maar wat iemand bij kan dragen ('merit') bepalend is voor de positie op de arbeidsmarkt. Dit maakt de samenleving opener en laat talent het best tot zijn recht komen. Meritocratie benadrukt 'maakbaarheid'. Met studeren, werken, sporten, en andere bezigheden kunnen mensen zichzelf op de maatschappelijke ladder omhoogwerken en een betere toekomst creëren. Toch zijn er grote verschillen in welke kinderen het meeste baat hebben bij een meritocratische samenleving. De opleiding van de ouders is in Nederland momenteel de beste voorspeller van de sociale positie van een kind.²³ Kinderen van hoogopgeleide ouders bereiken vaker een hoger onderwijsniveau dan kinderen van laagopgeleide ouders.²⁴ Dit effect gaat nog steeds op als je corrigeert naar Cito-scores. Daarnaast is talent deels genetisch, wat versterkt wordt door het feit dat mensen steeds vaker met iemand trouwen van hetzelfde opleidingsniveau. Zo heeft 56% van de 25- tot 45-jarige samenwoners hetzelfde opleidingsniveau.²⁵ In een samenleving die op papier kansen biedt aan iedereen, vindt men dat een lage sociale positie iemands eigen verantwoordelijkheid is. Echter, voor kinderen met hoogopgeleide ouders zijn de kansen en mogelijkheden vele malen groter.

Ook langs veel andere dimensies zijn de perspectieven van de 30% hoger opgeleiden in Nederland duidelijk beter.²⁶ Hoger opgeleiden zijn vaker tevreden en leven steeds langer en gezonder dan lager opgeleiden. Zo is de gezonde levensverwachting voor hoger opgeleiden 11 jaar langer dan voor mensen die alleen het vmbo hebben afgerond.²⁷ Overheidsbestuurders zijn 17 keer vaker hoogopgeleid dan laagopgeleid en de overgrote meerderheid van de Tweede Kamer is hoger opgeleid. Ook in het bedrijfsleven zijn er 10 keer meer hoog- dan laagopgeleide directeuren.²⁸ Vroeger was afkomst of bezit leidend voor de sociale positie. Nu wordt het leven gedomineerd door de mensen met de hoogste opleiding.

ⁱⁱⁱ Claudia Goldin en Lawrence Katz beschrijven in hun boek *The race between education and technology* hoe in de vorige eeuw technologische ontwikkeling en breed onderwijs in de VS hebben geleid tot grote productiviteitsstijgingen en daarmee door alle lagen van de samenleving de inkomens lieten stijgen. Het gevolg was dat tussen 1915 en 1980 de inkomensontwikkeling van hoger en lager opgeleiden parallel liep. Tussen 1980 en 2005 was deze trend niet meer zichtbaar. Verdere automatisering heeft er eind vorige eeuw voor gezorgd dat de vraag naar hoger opgeleiden sneller steeg dan het aantal nieuwe hoogopgeleiden op de arbeidsmarkt. Het resultaat is dat de inkomens van hoger opgeleiden in de VS sneller zijn gaan stijgen dan die van lager opgeleiden. Bron: Goldin & Katz (2008) *The Race Between Education and Technology*. Harvard University Press

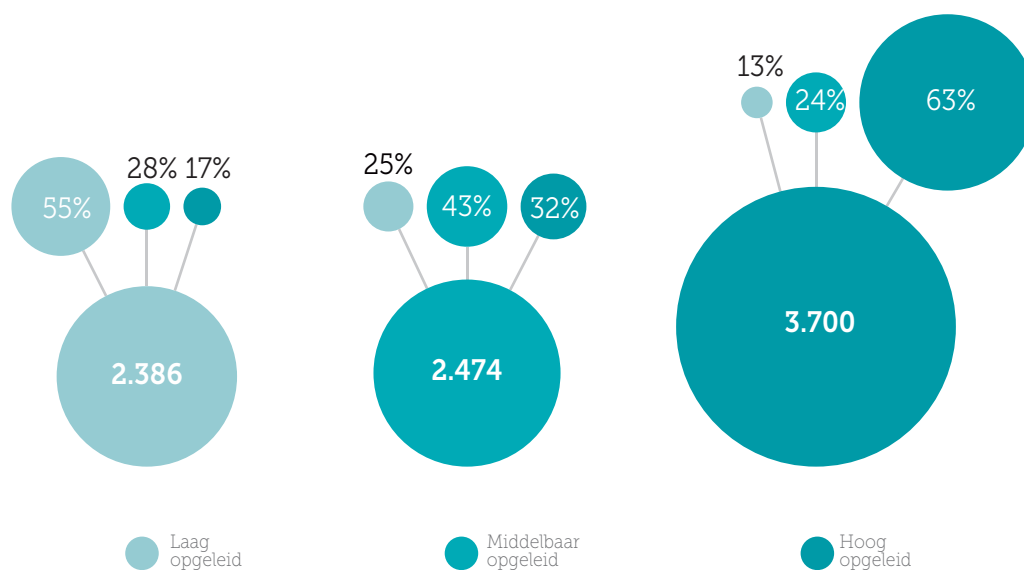
De netwerken van hoog- en laagopgeleiden zijn veelal gescheiden. Nederlanders kennen meer mensen van hun eigen opleidingsniveau dan van een ander opleidingsniveau. Voor hoger opgeleiden is deze verhouding het meest scheef: 63% van hun netwerk – bijvoorbeeld familie, vrienden, collega's burens en kennissen – is ook hoger opgeleid, zie figuur 6.²⁹ Deze scheiding is duidelijk zichtbaar in de samenleving. Waar de ene groep de kinderen naar de hockeytraining en vioolles brengt, voetballen bij de andere groep de kinderen op een pleintje. Hoog- en laagopgeleiden dragen andere kleding, rijden andere auto's en wonen in andere wijken. De toename aan communicatiemiddelen geeft ons netwerken die de hele wereld omspannen, maar de sociale klasse waarmee we persoonlijk interactie hebben wordt daarmee alleen maar smaller. Het gevolg is dat in Nederland een nieuw soort verzuiling ontstaat naar sociale klasse: horizontale verzuiling.

Horizontale verzuiling maakt dat hoger- en lager opgeleiden nauwelijks toegang hebben tot elkaars netwerk. Dit doet weinig af aan de kwaliteit van het netwerk aan de top, maar maakt het netwerk aan de onderkant veel zwakker. De sociale netwerken van hoger opgeleiden zijn vaak rijk aan functionele hulpbronnen. Hoger opgeleiden hebben een gevarieerder netwerk en kennen vaker mensen in

invloedrijke posities persoonlijk, zie figuur 7.³⁰ Een sterk netwerk maakt mensen sterk ingebed. De netwerken van lager opgeleiden zijn vaak kleiner en minder gevarieerd. Door een kleiner netwerk van mindere kwaliteit beschikken lager opgeleiden over minder functionele hulpbronnen, zoals bijvoorbeeld relaties met invloedrijke mensen of kennis van gedragscodes. De mindere kwaliteit van het netwerk beperkt de sociale mobiliteit.³¹

Een sociale kloof maakt het moeilijk om onvrede van de mensen met minder netwerk te kanaliseren en om te zetten in verandering. 'Zich niet gehoord voelen' is niet voor niets een van de kernverwijten aan de huidige politiek. Het niet 'kennen' van de bovenlaag van de samenleving leidt logischerwijs tot wantrouwen en heeft als gevolg dat de bovenlaag zelf de steen des aanstoots wordt voor de problemen die er in de samenleving spelen. We zijn er in Nederland goed in geslaagd om inkomen en welvaart te verdelen, maar door een meritocratische opdeling en gesloten netwerken komen lager opgeleiden er in de samenleving niet altijd aan te pas. Dit leidt er toe dat vooral lager opgeleiden minder sterk zijn ingebed.

Figuur 6 | Contacten tussen opleidingsniveaus in aantallen en in procenten

Bron: Survey of the Social Networks of the Dutch (SSND) in Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2014) Gescheiden werelden?; DenkWerk analyse

Figuur 7 | Netwerk, relatie met diverse sociale posities voor mensen van verschillende opleidingsniveaus

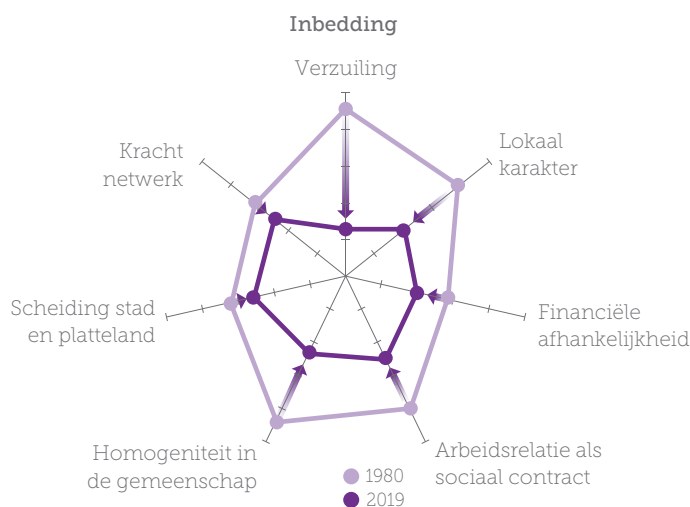
Bron: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2014) Gescheiden werelden?; DenkWerk analyse

2.4 | Het gevolg: minder inbedding

Langetermijntrends zoals de toenemende individuele vrijheid, de toenemende diversiteit en een meritocratische tweedeling beïnvloeden de verbindingen in de Nederlandse samenleving. Om deze verandering te visualiseren, hebben we inbedding benaderd met zeven getalsmatige 'proxies' uit bovenstaande analyse. Als we deze 'proxies' ieder een score geven tussen 0 en 5 voor zowel 1980 als nu, dan verschijnt het beeld

in figuur 8. We zien een verschuiving in de tijd, waar langs verschillende assen de inbedding in de gemeenschap afneemt. Langs sommige assen – zoals verzuijing – heeft de afgelopen decennia een grote verschuiving plaatsgevonden. De verschuiving langs andere assen – zoals de kracht van het netwerk – is kleiner. Algeheel is de totale oppervlak van de grafiek sterk afgenomen: inbedding in de samenleving neemt af. Dit beperkt de sociale mobiliteit van Nederlanders en maakt het vangnet voor als het mis gaat kleiner.

Figuur 8 | Inbedding in de samenleving is de afgelopen decennia afgenomen

Noot: De kracht van het netwerk is maar beperkt afgenomen. Wij zien gemiddeld geen grote verschuiving in de tijd, maar verschillende groepen zijn wel sterk uit elkaar gegroeid
Bron: zie appendix

3 UITEENLOPENDE GEVOELENS VAN GRIP

Naast inbedding is ook een gevoel van grip op de omgeving belangrijk voor vertrouwen in de toekomst. Grip hebben we gedefinieerd als de controle die mensen hebben om hun leven en hun leefomgeving naar eigen inzicht vorm te geven. Grip heeft een cyclische component die lastig te sturen is. Leeftijd, gezondheid of de conjunctuur kunnen de mogelijke controle op het leven beïnvloeden. Toch zien we dat recente maatschappelijke ontwikkelingen gedurende een langere periode tot minder houvast leiden. In dit hoofdstuk laten we zien hoe snelle ontwikkelingen in de samenleving – zonder veel duiding hoe daar mee om te gaan – minder grip geven op de maatschappij. Daarnaast leidt centralisatie tot minder grip op besluitvorming en geeft de toename van vaste lasten minder grip op het inkomen. Deze ontwikkelingen geven – vooral voor de groepen gekenmerkt door een lager opleidingsniveau – het gevoel dat de grip op de omgeving beperkt is.

3.1 | Snelle veranderingen zonder invloed daarop

In de eerste plaats zorgen de snelle ontwikkelingen in ons digitale tijdperk – zonder veel controle daarop – voor een gevoel van weinig grip. Mensen ontvangen steeds meer informatie. Op televisie en internet komen continu beelden langs van opstanden of terroristische aanslagen en kranten en nieuwssites staan vol met zorgwekkende verhalen over vluchtelingen op de Middellandse zee of grote datalekken bij bedrijven. De kans dat je overlijdt als gevolg van een terroristische aanslag is vele malen kleiner dan de kans op overlijden bij een verkeersongeluk, maar door de enorme hoeveelheid media aandacht wordt terrorisme wel als een zeer reële dreiging ervaren.³² Beelden en informatiestromen geven ons een emotionele connectie met problemen die ver van ons vandaan plaatsvinden. Maar deze emotionele connectie

overstijgt onze mogelijkheid om deze zaken ook te adresseren. Het ‘wel weten’ maar ‘niets kunnen doen’ draagt ook bij aan het een gevoel van weinig grip op de omgeving.

De toepassingen van technologie laten menselijke contactmomenten door de hele samenleving verdwijnen. Zo maakt het NS-loket plaats voor de oplaadautomaat van de OV-chipkaart en wordt de caissière overbodig door de zelfscankassa en de online supermarkt. Ook op de werkvloer genereert technologie steeds meer mogelijkheden om het menselijk beoordelingsvermogen te vervangen door efficiëntere geautomatiseerde werkprocessen. Zo stuurt Uber zijn ‘werknemers’ aan via algoritmes en gebruiken bedrijven gamificatie om werknemers te motiveren. Dit maakt processen efficiënt en goedkoop, maar laat minder ruimte voor ‘slow service’ en maatwerk voor degenen die dat nodig hebben.

Ook is er minder interpersoonlijk contact dat mensen kan helpen om ontwikkelingen te duiden. Mensen ontvangen veel tegenstrijdige

informatie. Waar men voorheen bijvoorbeeld met een medische kwestie niets anders kon dan op het oordeel van de dokter vertrouwen, zijn er nu vele (digitale) bronnen die informatie verschaffen. De veelzijdigheid van informatiebronnen maakt het ‘gezag’ kwetsbaar. De mening van een ‘expert’ is niet meer de enige mening. Via digitale kanalen zoals bijvoorbeeld Twitter is het gemakkelijk de mening van anderen af te branden. Het gevolg is dat mensen die complexe zaken kunnen duiden het uiten van hun mening beperken tot hun eigen sociale kring. Dit maakt de bovenlaag teruggetrokken en geeft het gevoel dat de bovenlaag er voor zichzelf zit.

**‘Wel weten’ maar
‘niets kunnen doen’
draagt bij aan een
gevoel van weinig grip
op de omgeving**

Ondertussen is er minder noodzaak tot interactie met onbekenden. 87% van de Nederlanders gebruikt een smartphone die het mogelijk maakt informatie zelf op te zoeken en ieder moment op de dag in te vullen met digitale afleidingen.^{iv} Waar bijvoorbeeld in minder rijke landen het openbaar vervoer gevuld is met mensen die om zich heen kijken of een praatje maken, kijkt in Nederland het gros van de treinreizigers onderweg naar zijn telefoon. Weinig interactie geeft weinig inzicht in de belevingswereld van een ander. De waarde van deze contactmomenten is nauwelijks te kwantificeren, maar als deze op grote schaal uit de samenleving verdwijnen, voelt de samenleving steeds onpersoonlijker aan en raken mensen van elkaar vervreemd.

In een snel veranderende wereld blijft het een continue uitdaging er voor te zorgen dat iedereen aangehaakt blijft

Het kost tijd voor een samenleving om zich aan een veranderende omgeving aan te passen. Mensen moeten bijvoorbeeld de Engelse taal of digitale vaardigheden leren om mee te komen. Op dit moment lukt dat voor bepaalde groepen beter, zoals hoger opgeleiden en jonge mensen. De mensen voor wie de wereld om hen heen sneller verandert dan dat zijzelf mee kunnen veranderen, verliezen controle op de omgeving.³³ Dit leidt ertoe dat mensen in een wereld terechtkomen die zij niet kunnen bevatten. De omgeving gaat dan bedreigend aanvoelen. Snelle veranderingen zonder veel duiding over hoe daar mee om te gaan leiden tot een nostalgisch verlangen naar een kleine, overzichtelijke wereld. Het populisme speelt hier op in. Populistische partijen komen met duidelijke

taal en benadrukken de dingen die vroeger beter voelden. Als bepaalde groepen door continue veranderingen de grip op de omgeving dreigen te verliezen, leidt dat tot onrust. In een snel veranderende wereld blijft het dus een continue uitdaging er voor te zorgen dat iedereen aangehaakt blijft

3.2 | Minder grip op besluitvorming

Besluiten lijken steeds complexer en op steeds grotere afstand van de burger te worden genomen. Veel macht verschuift naar Europa en ook worden veel terreinen ingekaderd door nationale regels, ook als de beleidsuitvoering decentraal is belegd. Dit maakt het gevoel van grip op de omgeving kleiner. Een goede indicatie van macht zijn de budgetten. In Nederland zijn de uitgaven van de centrale overheid de afgelopen 10 jaar met bijna 20% gegroeid terwijl dit bij de lokale overheid maar 8% is.³⁴ Wij onderscheiden drie structurele ontwikkelingen die bevorderen dat macht verschuift naar een hoger bestuurs- of regelniveau: een toenemend aantal grote en daarmee machtige bedrijven, het continu streven naar meer efficiëntie en de sterke naleving van het gelijkheidsbeginsel.

Allereerst versterkt globalisering het belang van gecentraliseerde besluitvorming. Vooral digitale bedrijven worden steeds groter en daarmee vaak machtiger. Een goede indicator voor de macht van bedrijven is de zogenaamde 'markup' – de marge die een bedrijf rekent in vergelijking met de daadwerkelijke kosten om te produceren. Volgens onderzoek van het Internationaal Monetair Fonds is de markup tussen 2000 en 2015 in ontwikkelde landen met bijna 8% gestegen.³⁵ Deze stijging is sterk geconcentreerd bij een aantal bedrijven dat intensief gebruik maken van digitale technologie, zoals Google of Facebook. Deze macht geeft een kleine groep bedrijven de mogelijkheid steeds meer voorwaarden te stellen terwijl consumenten steeds minder alternatieven krijgen. Doordat grote bedrijven vaak in meerdere landen opereren, kunnen zij de macht van lagere overheidslagen ontstijgen. Er is dan een sterk gecentraliseerde entiteit – zoals de Europese Unie – vereist om bedrijven te reguleren. De EU kan bijvoorbeeld eerlijke concurrentie stimuleren of multinationals bij de les houden als het gaat om bijdragen met belastingen.

^{iv} Mensen tussen 16 en 75 jaar. Bron: CBS

DE ZIEKTE VAN BAUMOL

Automatisering laat de arbeidsproductiviteit stijgen. Met behulp van machines en computers kan met minder mensen dezelfde productie worden geleverd. Dit geldt in de eerste plaats voor de industrie, waar delen van het productieproces kunnen worden geautomatiseerd. Werk in de dienstensector en bij de overheid is lastiger te automatiseren. In deze sectoren kunnen grote productiviteitsstijgingen nauwelijks worden bereikt, terwijl dit bij veel bedrijven wel kan. Automatisering leidt er dus toe dat de publieke sector relatief duur wordt en dat door automatisering een steeds groter aandeel van het nationaal inkomen naar de publieke sector gaat. Dit wordt de ziekte van Baumol genoemd.

Toch wordt binnen de overheid de druk gevoeld om niet relatief groter te worden. Hiervoor moet de overheid dus efficiënter worden. Om dit te bereiken worden processen gestandaardiseerd of geautomatiseerd. Het verschil tussen het optimaliseren van een productieproces en het optimaliseren van de overheid is dat het in het geval van de overheid lastiger is om veel rendement te halen. Als ambtenaren op grote schaal worden weg gereorganiseerd is dat door de hele samenleving merkbaar. In de wens om de ziekte van Baumol te genezen, schuiven we dus op naar een meer onpersoonlijke overheid.

Daarnaast leidt centraal organiseren in veel gevallen tot meer efficiëntie. Centrale besluitvorming loopt minder snel spaak op discussie over verschillende belangen. De nationale overheid kan er bij lokale onenigheid voor kiezen een doorslaggevende beslissing te nemen. Ook grensoverschrijdende problemen kunnen vaak veel efficiënter centraal worden georganiseerd. Denk bijvoorbeeld aan een vliegtaks om de CO₂ uitstoot te verminderen. Ook maakt centrale besluitvorming het gemakkelijker zaken op elkaar af te stemmen. Door beleid uniform te maken kunnen tijd en kosten worden bespaard. De EU maakt bijvoorbeeld beleid over de naamgeving voor benzine en diesel op het tankstation of regels voor de verpakkingen van medicijnen. Dit maakt reizen en handel over de grens gemakkelijker en goedkoper. Het nastreven van efficiëntie leidt er zo dus toe dat we besluitvorming steeds hogerop organiseren, en daarmee het gevoel van grip doen afnemen.

Tot slot stuwt de naleving van het gelijkheidsbeginsel steeds meer richting centrale organisatie, ook in de domeinen die zijn gedecentraliseerd. Artikel 1 van de grondwet stelt dat in Nederland gelijke gevallen gelijk behandeld dienen te worden. Deze zin heeft grote consequenties voor de effectiviteit van de overheid. Nederlanders vinden het onrechtvaardig als er verschillen ontstaan in welvaart of in overheidsvoorzieningen tussen verschillende steden of wijken. Alleen een centrale entiteit kan deze verschillen rechtekken. Ook

vereist het gelijkheidsbeginsel dat gelijke gevallen te allen tijde gelijk worden behandeld door de overheid. Dit lukt niet als er lokaal veel beslissingsvrijheid is. Het kan immers niet zo zijn dat sommige burgers meer voorzieningen krijgen dan andere burgers zonder dat hier een reden voor is. Om het gelijkheidsbeginsel te waarborgen zijn dus richtlijnen en regels gemaakt. Dit werkt bureaucratie in de hand en laat minder ruimte voor het inzicht van de lokale professional om ongelijke gevallen ook ongelijk te behandelen.

Het gevolg van het structureel harmoniseren van regelgeving op steeds hoger bestuurs- en/of complexiteitsniveau, is dat groepen burgers niet meer aangehaakt blijven. Centrale en complexe besluitvorming legt de macht bij een specifieke groep Nederlanders. Zoals eerder besproken zijn vooral hoger opgeleiden sterk vertegenwoordigd in de nationale overheid, politiek en bedrijfsleven. De wens voor meer Europese integratie ligt dan ook bij politieke partijen met een voornamelijk hoger opgeleide en stedelijke achterban. In de gemeente Utrecht is bijvoorbeeld 54% van de inwoners hoger opgeleid en wordt er veel gestemd op D66 en GroenLinks terwijl in gemeenten in de periferie van Nederland soms maar 12% hoger opgeleid is en daar vaker wordt gestemd op conservatieve partijen.⁵⁶ In een bureaucratisch systeem waarin de beslissingen ver weg genomen lijken te worden, wordt het sociaal vangnet door alle complexe richtlijnen en regels geanonimiseerd en

onbegrijpelijk. Mensen gaan zich dan een nummertje voelen in een – op papier – eerlijk systeem. Hoewel centrale organisatie leidt tot generieke bescherming voor de consument, meer efficiëntie en meer gelijkheid, beperkt het de slagkracht van de lokale autonomie.³⁷ Hiermee komt het besluitvormingsproces steeds verder van groepen burgers vandaan te staan en wordt het gevoel van grip op de nabije omgeving kleiner.

Lokale besluitvorming is niet altijd doelmatig, maar het genereert wel draagvlak. Als mensen hun omgeving zien veranderen door beslissingen die door de mensen in de Randstad worden genomen, geeft dat weinig gevoel van grip op de nabije omgeving. Mensen kunnen zich dan in hun eigen omgeving miskend voelen door de ingewikkelde wereld waarin de besluiten plaatsvinden. Zo zien sommige Nederlanders de afschaffing van het raadgevend referendum als bewijs dat zij worden buitengesloten. Als mensen zich geen onderdeel voelen van een beslissing is het niet vreemd dat zij de zittende elite verantwoordelijk houden voor alles wat er mis gaat.

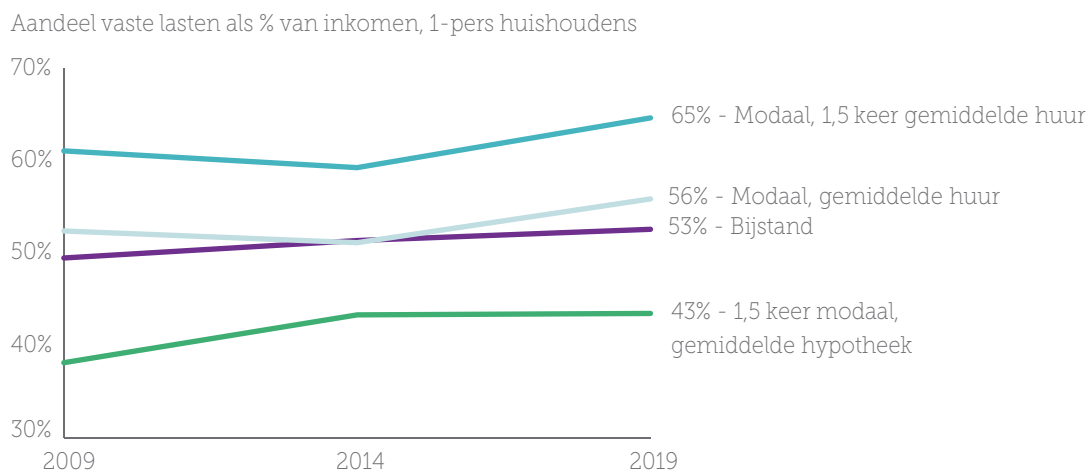
3.3 | Minder financiële vrijheid

Tot slot verliezen Nederlanders grip door een steeds beperktere financiële vrijheid. In de inleiding hebben we laten zien dat de ongelijkheid in besteedbare inkomens in Nederland nauwelijks toeneemt. Maar ondertussen wordt een steeds groter deel van het inkomen opgeslokt door basisbehoefte en vaste lasten.^v Hoewel de Gini coëfficiënt weinig inkomensongelijkheid meet, maakt deze metriek de vrije ruimte in het inkomen na vaste lasten en basisbehoefte niet inzichtelijk. De inkomensongelijkheid staat daarom meer onder druk dan wij meten. Het aandeel vaste lasten wordt vooral steeds signifikanter bij de midden- en lage inkomens, zie figuur 9. De toename van het aandeel vaste lasten in de bestedingen van huishoudens maakt dat mensen iedere maand steeds minder vrijheid hebben in het besteden van hun geld. Het resultaat is minder grip op de portemonnee voor de midden en lage inkomens.

Doordat de vaste lasten disproportioneel stijgen, zijn Nederlanders met een modaal inkomen er in financiële vrijheid op achteruit gegaan. Wat betekent dit voor een gemiddeld huishouden? Figuur 10 laat zien wat een tweepersoons huishouden

^v Waar huishoudens in 2008 ongeveer 36% van hun consumptie besteedden aan basisbehoefte (woning, voeding, zorg en energie), was dit in 2017 41%. Bron: Klok (2019) Consumptie nog altijd lager dan voor de crisis. ING Economisch Bureau

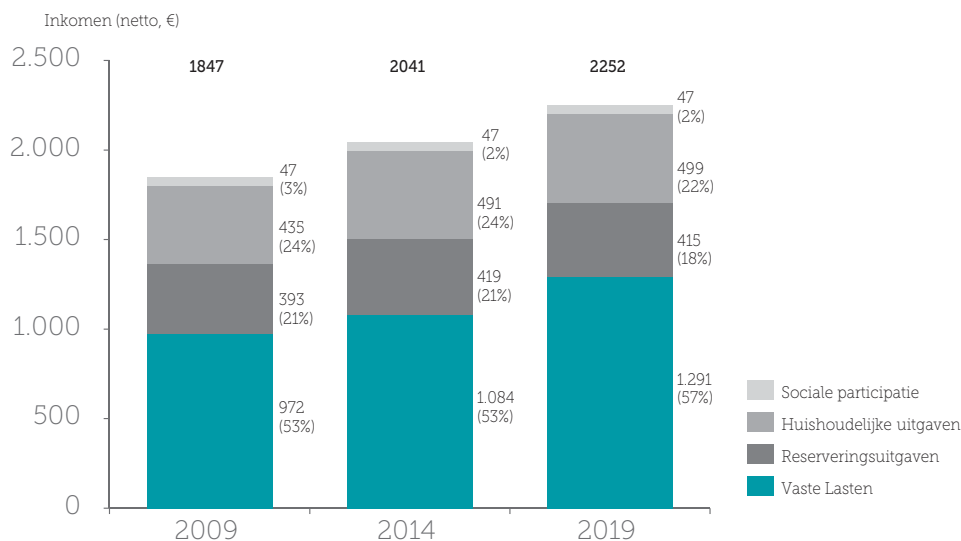
Figuur 9 | Het aandeel vaste lasten als deel van het netto-inkomen stijgt in Nederland

Onder vaste lasten wordt hier verstaan huur/hypotheek, gas en elektriciteit, water, lokale lasten, telefoon, tv, internet, verzekeringen, onderwijs, kinderopvang en vervoer.

Bron: Nibud (2019) Vaste Lasten 2019

Figuur 10 | Inkomsten en uitgaven van een tweepersoons huishouden met een modaal inkomen en gemiddelde huur

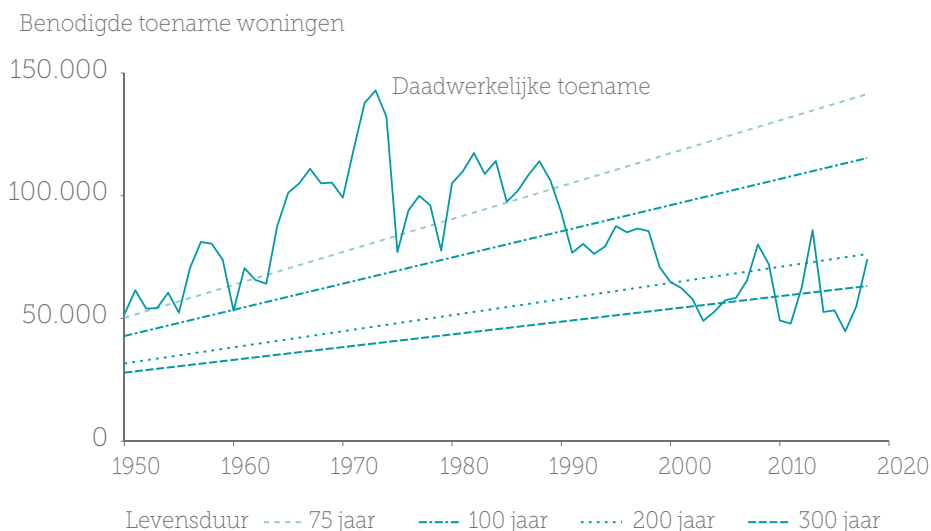
Bron: Nibud (2019) Vaste Lasten 2019

met een modaal inkomen en een gemiddelde huur gemiddeld binnenkrijgt en uitgeeft per maand. In de afgelopen 10 jaar is het nominale netto maandinkomen met iets meer dan €400, ofwel ruim 20%, toegenomen, waarvan het gros – €320 – op gaat aan gestegen vaste lasten. Zo blijft er maar €80 - per maand over die wordt besteed aan huishoudelijke uitgaven en reserveringsuitgaven.

Gecorrigeerd voor inflatie is de bestedingsruimte in deze posten gedaald.

Wat maakt dat de vaste lasten zoveel zijn gestegen? Vooral de woonkosten drijven het aandeel vaste lasten omhoog. In de tien jaar na de crisis is het aandeel wonen in de bestedingen van huishoudens met ruim 4% toegenomen.³⁸ Deze stijging

Figuur 11 | Jaarlijks benodigde toename van woningen voor verschillende levensduur van huizen

De daadwerkelijke toename van woningen (het woningsaldo) betreft het aantal woningen dat in een jaar aan de woningvoorraad is toegevoegd minus het aantal woningen dat aan de voorraad is onttrokken. De stippellijn laat zien hoeveel nieuwe woningen er jaarlijks nodig zijn om de woningvoorraad op peil te houden en aan de nieuwe vraag te voldoen rekening houdend met de groeiende bevolking die in kleinere huishoudens leeft.

Bron: CBS; DenkWerk analyse

Een stijgend deel van het inkomen dat opgaat aan vaste lasten laat minder ruimte over om met tegenvallers om te gaan

komt voor het overgrote deel ten laste van mensen die een huurwoning hebben. Tussen 2012 en 2018 is het aandeel van het besteedbaar inkomen dat naar woonlasten gaat voor huurders met 5% gestegen.^{vi} Voor mensen met een koopwoning is in die tijd het aandeel van het inkomen dat naar woonlasten gaat juist gedaald omdat zij onder andere profiteren van de lage hypotheekrente.

De belangrijkste oorzaak van de stijgende huurprijzen is het tekort aan woningen in het lagere segment. De huurprijs in de vrije sector is een samenspel van vraag en aanbod. Als de vraag naar woningen groter is dan het aanbod, dan stijgt de prijs. De huren zullen pas zakken als er voldoende aanbod is om aan de vraag te voldoen. Figuur 11 laat zien de hoeveel woningen er jaarlijks in Nederland bijkomen. Doordat de bevolking groeit en in kleinere huishoudens gaat leven, neemt de vraag naar woningen jaarlijks toe. Als we aan de huidige vraag naar nieuwe woningen willen voldoen dan zouden met de huidige bouwsnelheid woningen ongeveer 200 jaar mee moeten gaan. Aannemelijker is dat er veel te weinig wordt gebouwd.

Naast dat er te weinig gebouwd wordt om de huurprijsstijgingen te beperken, dreigen andere grote kostenposten zoals energie en zorg in de toekomst ook verder te stijgen. De klimaattransitie gaat niet kosteloos aan de burger voorbij. Ook in de zorg zijn de premies opnieuw gestegen en zal de vergrijzing alleen nog maar harder drukken op de zorgkosten. Het gevolg is dat bij voortzetting van het huidige beleid, de vaste lasten zullen blijven stijgen.

Wanneer de vrije bestedingsruimte zeer gering is, wordt de grip op het inkomen klein. De maandelijkse lasten laten dan weinig ruimte over om financiële klappen op te vangen van bijvoorbeeld een kapotte wasmachine of het eigen risico in de zorg. Sommigen beschrijven dit als 'leven van rekening naar rekening'. Naarmate het inkomen hoger is, wordt dit effect kleiner. Voor hoge inkomens is de post vaste lasten relatief kleiner en een procentuele stijging van de vaste lasten heeft dan een relatief kleiner effect op de vrije bestedingsruimte.

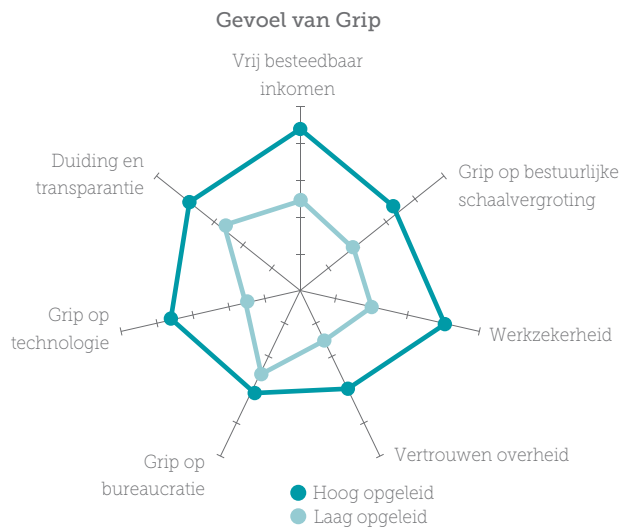
^{vi} In 2018 besteedden huurders gemiddeld 38% van hun inkomen aan woonlasten en woningeigenaren gemiddeld 29%. In 2012 was dit voor huurders 36% en voor woningeigenaren 33%. Bron: CBS

3.4 | Het gevolg: minder gevoel van grip

De snelle ontwikkelingen in de maatschappij, een toenemende afstand tot het besluitvormingsproces en hoge vaste lasten, zetten de controle die mensen voelen om hun leefomgeving naar eigen inzicht vorm te geven onder druk. In tegenstelling tot inbedding is dit gevoel niet zozeer afgenomen in de tijd, maar zijn er wel duidelijke verschillen tussen groepen in Nederland. Om dit onderscheid te visualiseren, hebben we het gevoel van

grip benaderd met zeven getalsmatige 'proxies' uit bovenstaande analyse. Als we deze 'proxies' ieder een score geven tussen 0 en 5 voor zowel hoger opgeleiden als lager opgeleiden, dan verschijnt het beeld in figuur 12. Deze ontwikkelingen geven – vooral voor de groepen gekenmerkt door een lager opleidingsniveau – de perceptie dat de grip op de omgeving beperkt is.

Figuur 12 | Het gevoel van grip op de samenleving verschilt naar opleidingsniveau

Bron: Zie appendix

4 OPLOSSINGSRICHTINGEN

Om te zorgen dat onze samenleving werkt voor iedereen is het verdelen van welvaart een belangrijke voorwaarde, maar niet voldoende. Al jaren maken Nederlanders zich zorgen over de staat van de samenleving en is het vertrouwen in de toekomst laag. In dit rapport hebben we beargumenteerd dat de fundamentele trend die hier aan ten grondslag ligt het verlies van inbedding betreft. Daarnaast hebben we laten zien dat bepaalde groepen weinig grip hebben op de omgeving. De combinatie van weinig inbedding en weinig gevoel van grip leidt onvermijdelijk tot grote onzekerheid. De vraag is dan ook: Hoe bied je meer netwerk, vangnet en controle aan de Nederlanders die hier behoefte aan hebben?

We hebben verschillende assen gedefinieerd die samen een indicatie geven voor de sterkte van inbedding en van het gevoel van grip, zie figuur 8 en 12. Langs dezelfde assen als waarlangs de oorzaken lopen, kunnen ook de oplossingen worden gezocht. Er zijn niet langs alle assen oplossingen te creëren – sommigen beschrijven een autonome trend – maar er zijn zeker zaken waar de overheid, het bedrijfsleven en u – als lezer – wel wat aan kunnen doen. Hieronder dragen we daarom een aantal ideeën aan die kunnen bijdragen om het vertrouwen in de samenleving terug te winnen.

4.1 | Een actieve overheid die zich richt op het versterken van gemeenschappen

Geef grip op besluitvorming

Veel assen die betrekking hebben op inbedding en grip zijn institutioneel te beïnvloeden. In de eerste plaats kan de overheid de grip op de besluitvorming versterken door buurten, wijken of steden meer mogelijkheden te geven om hun eigen omgeving te beïnvloeden. In plaats van het optimaliseren van de efficiënte serviceverlening naar burgers, moet een toekomstbestendige overheid steeds meer nadenken over hoe zij de burgers kan machtigen om hun eigen omgeving vorm te geven. Dit betekent dat niet efficiëntie, maar subsidiariteit leidend moet zijn voor het bestuursniveau waar de beslissing wordt genomen.³⁹ Zo blijft de lokale politiek relevant en behoudt de lokale gemeenschap haar identiteit.

Essentieel in het naar beneden brengen van besluitvorming is dat de budgetten meegaan, zie figuur 13. In 2015 is de verantwoordelijkheid voor jeugdzorg, werk en inkomen en zorg aan langdurig zieken en ouderen gedecentraliseerd naar de gemeenten. Deze decentralisatie is gepaard gegaan met een stevige versobering van ruim 10% op de budgetten. Hierdoor kan decentralisatie

Figuur 13 | Overheidsuitgaven per bestuurslaag in Nederland en Zwitserland

Voor Nederland zijn de uitgaven van de centrale overheid vergeleken met de uitgaven van gemeenten en provincies. Uitgaven door waterschappen, gemeentelijke regelingen of via sociale zekerheidsfondsen zijn buiten beschouwing gelaten.

Bron: CBS; Federal Statistical Office Switzerland; DenkWerk analyse

DECIDE MADRID

Een voorbeeld van het lokaal beleggen van besluitvorming is het 'Decide Madrid' initiatief, ingesteld door het gemeentebestuur van Madrid. In 2015 hebben zij een digitale tool gelanceerd waarmee mensen direct inspraak hebben op het gemeentebeleid met als doel om transparantie en participatie van burgers te bevorderen. Burgers van Madrid kunnen digitaal ideeën voorstellen, meedoen aan

discussies en stemmen op de ideeën van andere burgers voor de stad. Daarnaast wordt de tool gebruikt om jaarlijks te besluiten hoe € 100 miljoen euro van het stadsbudget wordt besteed. Wanneer de macht én de middelen dichterbij de burgers worden gelegd, gaat lokale politiek ook ergens om.

voelen alsof men door de nationale overheid in de steek wordt gelaten. Een gemeenschap moet naast ruimte dus ook de middelen krijgen om lokaal beleid vorm te geven. Een sterke gemeenschap kan meer grip geven op schaalvergroting en het vertrouwen in de overheid vergroten.

Bevorder participatie

Echter, ook bij lokale besluitvorming ontstaat snel een participatie-elite. Het zijn juist de ontevreden Nederlanders die weinig vertrouwen hebben in de politiek en daarom niet stemmen of politiek afhakken. Voor een sterke inbedding in de omgeving moet de lokale overheid participatie dus actief aanmoedigen en lokale connecties tussen burgers ondersteunen. Concrete maatregelen zouden bijvoorbeeld kunnen zijn het aanjagen en subsidiëren van buurtinitiatieven of de maatschappelijke diensttijd meer stimuleren. Dergelijke initiatieven kunnen het raakvlak tussen burgers vergroten. Dit versterkt de persoonlijke netwerken en maakt de gemeenschap sterker.

Houd de kwaliteit van overheidsvoorzieningen hoog

Niet alleen de participatie van teleurgestelde groepen blijft achter, ook de groepen die juist erg

tevreden zijn trekken zich terug in hun eigen bubbel. De overheid kan de openstelling van netwerken van kansrijke burgers stimuleren door de openbare en sociale voorzieningen op een onge-

kend hoog niveau te houden of te brengen. Als sociale voorzieningen in kwaliteit achteruit lopen, dan organiseert de bovenlaag een eigen private oplossing en ontstaat er sociale scheiding. Op het gebied van middelbare scholing zien we bijvoorbeeld een veront- rustende opkomst van private scholen, huiswerkbegeleidingen en examentrainingen die de kansgelijkheid van kinderen verkleinen. Ook dreigt een tweedeling tussen de Randstad en de periferie van Nederland, omdat de Randstad voor hoger opgeleiden aanzienlijk meer mogelijkheden biedt en zij daar dus massaal heen trekken. Om sociale scheiding te voorkomen is het daarom belangrijk

om de kwaliteit van overheidsvoorzieningen hoog te houden en sterk te investeren in gebieden die achter dreigen te raken.

Spits het onderwijs toe op de 21^e eeuw

In een wereld met snelle veranderingen door nieuwe technologie en veel informatiestromen moet steeds meer aandacht gaan naar de zorg dat iedereen aangehaakt blijft – ook in de toekomst.

In een wereld met snelle veranderingen moet steeds meer aandacht gaan naar de zorg dat iedereen aangehaakt blijft – ook in de toekomst

In het Nederlandse onderwijs wordt uitzonderlijk vroeg gedifferentieerd naar niveau. Op jonge leeftijd wordt daarmee al de scheidslijn tussen hoog- en laagopgeleid aangebracht. Daarnaast is het goed te beseffen dat de sterke nadruk die het Nederlandse onderwijs legt op de cognitieve vaardigheden en het gebrek daaraan (differentiatie, maar ook zittenblijven) veel kinderen het gevoel opdringt dat zij er niet bij horen. Ervaringen in andere landen laten zien dat een latere differentiatie niet tot een lagere onderwijskwaliteit leidt.

Ook moet het onderwijs worden toegespitst op 21^e-eeuwse vaardigheden. Dit betekent dat onderwijs in digitale vaardigheden belangrijk is op alle onderwijsniveaus en dat er veel aandacht moet gaan naar het op waarde leren schatten van informatie. Daarnaast hebben we in ons vorige rapport laten zien dat het de komende decennia steeds vaker voor zal komen dat de baan waarvoor mensen zijn opgeleid wordt weggeautomatiseerd terwijl er voor de nieuwe beroepen onvoldoende mensen zijn die de juiste vaardigheden bezitten.⁴⁰ Dit betekent dat het huidige model waar vooral jonge mensen onderwijs volgen – en klaargestoomd worden voor een beroep voor het leven – niet meer werkt. Het is daarom zaak voor de overheid om erop toe te zien dat het aanleren van nieuwe vaardigheden nooit stopt en zo de kans op een baan in de toekomst is verzekerd.

Reduceer complexiteit

Het systeem van overheidsvoorzieningen is complex en het is voor mensen die van veel overheidsvoorzieningen gebruik maken niet altijd inzichtelijk wat zij moeten doen of zeggen om de hulp te krijgen die zij nodig hebben. De overheid kan een gevoel van grip bevorderen door de complexiteit in het eigen bureaucratische systeem te reduceren. Dit kan enerzijds door de regelingen simpeler te maken. De overheid kan bijvoorbeeld niet elke regeling inkomensafhankelijk maken. Zo neemt de hoge marginale belastingdruk voor lage inkomens af en wordt het inzichtelijker wat kleine veranderingen betekenen voor de persoonlijke financiële situatie. Anderzijds is het belangrijk – zeker als regelingen toch complex zijn – dat de (digitale) communicatie ongelooflijk simpel en begrijpelijk is. Technologie maakt het mogelijk hele complexe systemen te bouwen. Om grip op

technologie te behouden betekent dit dat er dan ook meer aandacht moet naar begrijpelijke interfaces en gebruikersgemak.

Bouw meer huizen

Ten slotte geven lagere vaste lasten burgers meer financiële vrijheid en meer speling om financiële tegenslagen op te vangen. In Nederland wordt veel te weinig gebouwd waardoor mensen vaak heel lang op een geschikte woning moeten wachten en de huren excessief stijgen. Er is daarom een rol voor de gezamenlijke overheden om het woningaanbod te vergroten en de alsmaar stijgende huren af te remmen. Een veel groter aanbod zal veel sociale onvrede rond wonen wegnemen en de alsmaar stijgende huurprijzen aan de onderkant van de vrije sector in toom houden.

4.2 | Bedrijven, neem de rol als gemeenschap serieus

Versterk het gemeenschapsgevoel

Naast de overheid kunnen ook bedrijven een rol spelen om grip en inbedding in de samenleving te versterken. Arbeid speelt een belangrijke rol in de identiteit van werknemers. Bedrijven dienen zelf als een gemeenschap en het is daarom essentieel dat bedrijven zich ervan bewust zijn hoe zij deze rol vervullen. Een bedrijf kan het identiteitsgevoel van werknemers versterken door te bouwen aan een sterke bedrijfscultuur. Hiervoor helpt het om werknemers waar mogelijk in vaste dienst te nemen. Bedrijven zouden flexibele arbeid dan ook niet mogen misbruiken als een manier om kosten te besparen. Om oneigenlijk gebruik van flexibele contracten terug te dringen zou onzeker – of flexibel – werk duurder moeten zijn dan vast werk. Aan de bovenkant van de arbeidsmarkt is dit vaak al zo, maar aan de onderkant van de arbeidsmarkt is nog veel te winnen. Als flexibel werk duurder is dan vast werk, zal flexibel werk niet verdwijnen. Flexibele arbeid heeft als voordeel dat de capaciteit van werknemers met een flexibel contract gemakkelijk op- en afgeschaald kan worden afhankelijk van wat het bedrijf op dat moment nodig heeft. Ook zijn er veel mensen die zelf graag op flexibele basis te werken. Om het gemeenschapsgevoel ook voor flexwerkers te versterken kan een bedrijf stimuleren dat ook zij opgenomen worden in de sociale werkgemeenschap.

Neem de rol in de gemeenschap serieus

De verwachting is dat de wensen van arbeid voor de nieuwe generatie verschuiven. Naast de bekende work-life balance en groeimogelijkheden is er ook een vraag naar betekenisvol werk en maatschappelijke verantwoordelijkheid van het bedrijf.⁴¹ Bedrijven kunnen een rol spelen in het versterken van de lokale gemeenschap door bijvoorbeeld vrijwilligerswerk in de gemeenschap te stimuleren als vorm van teambuilding of door hier uren voor vrij te geven. Neem een voorbeeld aan software bedrijf Atlassian (bekend van Trello en Jira). Volgens vrijwilligersplatform Deedmob neemt 75% van de werknemers van Atlassian in Amsterdam minstens één keer per jaar deel aan bedrijfsvolunteering bij verschillende organisaties in de omgeving.⁴² Dit versterkt de betrokkenheid van medewerkers en drukt een stempel op de cultuur van het bedrijf. Bedrijven moeten de tijdsinvestering van iemand in de eigen gemeenschap op waarde schatten. Inbedding maakt werknemers veerkrachtig en kan helpen om sneller van tegenslag te herstellen. Dit kan een bedrijf meeneemen als een pré in sollicitaties.

Voor een inclusief en vooruitstrevend Nederland gaat het niet alleen om het herverdelen van inkomen, maar ook om het delen van netwerk, kennis en kansen

Blijf werknemers opleiden

Tot slot nog een punt dat we eerder hebben gemaakt.⁴³ De krimpende beroepsbevolking in combinatie met een veranderend beroepenlandschap zal er toe leiden dat mensen gedurende hun carrière bijgeschoold of omgeschoold moeten worden. Om mensen grip op de toekomst te geven is het de taak van bedrijven om mensen blijvend nieuwe vaardigheden aan te leren zodat zij tot hun pensioen inzetbaar kunnen blijven. Bij iedere baan zou daarom serieuze aandacht moeten worden besteed aan opleiding.

4.3 | Besteed wekelijks één tot twee uur van je tijd aan de gemeenschap

Deel netwerk, kennis en kansen

We zijn er goed in geslaagd om inkomen en welvaart te verdelen, maar door de horizontale verzuiling is er toch sprake van scheidslijnen in de maatschappij. Vaak genoemde oplossingen zijn meer nivellering of een basisinkomen, maar alleen met het delen van geld of welvaart is een samenleving er niet. Inclusiviteit kan niet worden gekocht. Voor een inclusief en vooruitstrevend Nederland gaat het dus niet alleen om het herverdelen van inkomen, maar ook om het delen van netwerk, kennis en kansen. Het bouwen van verbinding tussen groepen in de samenleving is een taak voor alle Nederlanders. Het is daarom goed om te beseffen dat vooral hoger opgeleiden meer gesloten sociale netwerken hebben en dus ook een verandering teweeg kunnen brengen om sociale uitsluiting te voorkomen.⁴⁴

Besteed tijd aan de gemeenschap

Voor de buurt is heel belangrijk voor netwerkvorming; de netwerken van lager opgeleiden komen grotendeels uit de directe omgeving.⁴⁵ Om kansengelijkheid te bevorderen en een meritocratische samenleving te laten werken, zouden wij een oproep willen doen om tijd te besteden aan de gemeenschap. Mensen die zich zorgen maken over de maatschappij kunnen direct wat doen door te participeren in lokale initiatieven of lokaal vrijwilligerswerk. Als vuistregel pleiten wij voor het besteden van één tot twee uur per week aan de gemeenschap voor iedereen. Denk hierbij aan vrijwilligerswerk bij een taalschool, een

verzorgingstehuis, de voedselbank of een buurt-huis. Hier kunnen we een voorbeeld nemen aan onze minister president Rutte, die wekelijks les-geeft in het vak maatschappijleer op de middel-bare school

Het zijn juist de momenten waar mensen geen geld maar tijd in de lokale gemeenschap steken die zullen leiden tot connectie, wederzijds begrip en vertrouwen. Veel Nederlanders besteden al vaak tijd aan anderen. Meer dan een kwart van de Nederlanders verleent bijvoorbeeld mantel-zorg. Ook zijn er veel mensen die hun kennis of geld inzetten door middel van een bestuursfunc-tie of een donatie aan een nationaal goed doel. Dit is prijzenswaardig, maar dit is niet de tijdsin-vestering waar wij het over hebben. Om sociale scheiding tegen te gaan is het belangrijk óók tijd te steken in de lokale gemeenschap. De impact van een tijdsinvestering voelt misschien kleiner dan die van een grote gelddonatie, maar juist de bardienst bij de voetbalclub of het luizenmoeder-schap op school maken mensen onderdeel van de samenleving. De participatiesamenleving zou voor iedereen moeten gelden.

Tijd besteden aan de gemeenschap is soms mak-kelijker gezegd dan gedaan. Als iemand ver-schillende banen heeft, mantelzorger is, op onvoorspelbare uren werkt of alleenstaand is en de zorg voor kinderen heeft, is er niet altijd tijd voor de gemeenschap. Maar sociale opdeling kan niet worden tegengegaan als de maatschappelijke

taken worden overgelaten aan de mensen met 'meer tijd'. Daarom is het goed om de één tot twee uur per week die men besteedt aan de gemeen-schap te verspreiden naar eigen inzicht. Mensen kunnen, in plaats van wekelijks een uur, ook twee weken per jaar of een keer in de vijf jaar een sabba-tical van een aantal maanden in de eigen gemeen-schap steken. Iets voor de gemeenschap doen kan in vele vormen en maten, maar belangrijk is dat naast kennis en geld – ook tijd – van grote waarde is om te delen.

De ontwikkelingen van de laatste decennia heb-ben Nederland veel gebracht, maar brengen ook nieuwe uitdagingen met zich mee. Beter dan nu was het nooit, maar de samenleving is nooit af. Wij hopen dat onze analyse het gesprek over de toekomst van onze maatschappij aanwakkert zodat ons systeem mee verandert met de ontwik-kelingen van de tijd om zo een stabiel en vooruit-strevend Nederland te behouden.

**Beter dan nu was het nooit,
maar de samenleving is
nooit af**

DANKWOORD

Als DenkWerk hebben we tijdens de totstandkoming van dit rapport enorm veel ondersteuning en goede bijdragen mogen ontvangen. Wij willen daar in het bijzonder de volgende personen voor bedanken:

Ten eerste Queeny van der Spek, die gedurende het onderzoeks- en schrijfproces van onschatbare waarde is geweest. De analyses en onderbouwing van de stellingen in het rapport komen voor een groot deel van haar. Ook in het schrijven heeft ze een belangrijke rol gespeeld.

Tevens willen we Sarah de Lange, Marieke Blom en Cok Vrooman bedanken voor het delen van hun kennis over het onderwerp en het samen nadenken over invalshoeken en inzichten. Daarnaast willen we Dieuwertje ten Feld, Mireille van Dongen en Petra Pubben danken voor het meelezen van de tekst. Zij hebben ons scherp gehouden in de argumentatielijnen en ons uitgedaagd om hoofdboodschappen te kiezen. Tot slot willen wij Bart de Wit van Weperen bedanken. Hij heeft met zijn creatieve ideeën een grote rol gespeeld in de vormgeving van het rapport.

De auteurs blijven, uiteraard, verantwoordelijk voor de conclusies en opvattingen in dit rapport.

We stimuleren het te allen tijde om de inzichten uit dit rapport te gebruiken. We zouden het op prijs stellen als je daarbij dit werk als bron vermeldt: "DenkWerk (2019) Onrust in Voorspoed - Hoe een stabiele samenleving vraagt om grip en inbedding"

APPENDIX

Deze tabellen geven een overzicht van de gebruikte 'proxies' om de sterkte van inbedding en het gevoel van grip in de samenleving in te schatten. In het rapport is vooral aandacht besteed aan de facetten van inbedding en grip die zijn te beïnvloeden.

Inbedding

Proxy	Methode	Bron
Verzuiling	Benaderd door het aandeel van de Nederlanders dat niet bij een kerkelijke gezindte hoort. In 1980 betrof dit 26% van de Nederlanders en in 2017 was dit 51%.	CBS-data
Lokaal karakter	Benaderd door het aantal gemeenten in Nederland. In 1980 telde Nederland 811 gemeenten, in 2019 waren dat er 355.	CBS-data
Financiële afhankelijkheid	Benaderd door het reëel gestandaardiseerd besteedbaar inkomen per huishouden. In 1980 was het indexcijfer voor het reële besteedbaar inkomen 99, in 2015 was dit 118. (1977 = 100). Hier stellen we dat een lager besteedbaar inkomen leidt tot meer afhankelijkheid en daarmee tot meer inbedding.	Rabobank (2018) Besteedbaar inkomen van huishoudens staat al bijna veertig jaar vrijwel stil
Arbeidsrelatie als sociaal contract	Benaderd door het percentage van de werkzame beroepsbevolking dat een flexibele arbeidsrelatie heeft of werkt als ZZP'er. In 2003 was dit 22%, in 2018 was dit 35%.	CBS data
Homogeniteit in de gemeenschap	Benaderd door het aantal inwoners in Nederland met een migratieachtergrond. In 1972 bedroeg dit 9%, in 2016 bedroeg dit 22%.	CBS-data
Scheiding stad en platteland	Benaderd door het verschil in het percentage hoger opgeleiden in de stad en in de periferie van Nederland. In 1999 was het percentage hoger opgeleiden 20% in de stad en 11% in de periferie van Nederland. In 2013 was dit 37% in de stad en 21% in de periferie van Nederland.	CBS-data (SSB)
Kracht netwerk	Benaderd door cijfers over de afnemende sociale mobiliteit door de universiteit van Tilburg en het ministerie van SZW. In dit onderzoek zijn de inkomens van ouders in 1985 en in 1995 vergeleken met de inkomens van hun kinderen 20 jaar later. Het aandeel kinderen dat een hoger inkomen heeft dan hun ouders is tussen 2005 en 2015 gedaald van 54 naar 49 procent.	Bremmer (2018) 'Dertigers schoppen het minder ver dan hun ouders'. AD, 10 september

Gevoel van grip

Proxy	Methode	Bron
Vrij besteedbaar inkomen	Benaderd door het percentage van het netto-inkomen dat op gaat aan vaste lasten voor verschillende inkomensgroepen. In 2019 zijn mensen in de bijstand ongeveer 53% van hun inkomen kwijt aan vaste lasten. Voor huishoudens met een salaris van 1.5x modaal met een gemiddelde hypotheek is dit ongeveer 43%.	Nibud (2019) Vaste Lasten
Grip op bestuurlijke schaalvergroting	Benaderd door het vertrouwen in Europa. In 2018 lag het vertrouwen in Europa van mensen met een wo opleiding of master boven de 60%. Voor mensen met een vmbo of mbo1 opleiding lag het vertrouwen in Europa op 38%.	CBS-data
Werkzekerheid	Benaderd door het werkloosheidspercentage en het percentage werknemers met een flexibele arbeidsrelatie. De werkloosheid in het 1e kwartaal van 2019 was 2.5% voor hoger opgeleiden en 6.1% voor lager opgeleiden. In 2019 had 14% van de hoger opgeleiden een flexibele arbeidsrelatie en was dit voor lager opgeleiden 35%.	CBS-data
Vertrouwen overheid	Benaderd door het vertrouwen in de Tweede Kamer en het vertrouwen in ambtenaren. In 2018 had 61% van de mensen met een wo opleiding of master vertrouwen in de Tweede Kamer en was dit 33% voor mensen met een vmbo of mbo1 opleiding. Ook hadden in 2018 60% van de mensen met een wo opleiding of master vertrouwen in ambtenaren en bedroeg dit 41% voor mensen met een vmbo of mbo1 opleiding.	CBS-data
Grip op bureaucratie	Benaderd door de verdeling van WW ontvangers naar opleidingsniveau in relatie tot hun aandeel in de beroepsbevolking. Van de WW ontvangers is 30.4% lager opgeleid en 32.6% hoger opgeleid. In de beroepsbevolking is 20.7% lager opgeleid en 37.5% hoger opgeleid.	Ministerie van SZW (2018) Monitor Arbeidsmarkt oktober 2018
Grip op technologie	Benaderd door het aandeel personen dat meer dan basisvaardigheden heeft op het gebied van ICT. In 2015 was het aandeel personen ouder dan 12 jaar met meer dan digitale basisvaardigheden 60% voor hoger opgeleiden en 23% voor lager opgeleiden.	Sociaaleconomische trends (2016) ICT-vaardigheden van Nederlanders; CBS
Duiding en transparantie	Benaderd door de zorgen over een terroristische aanslag en het vertrouwen in de politie. In 2017 maakte 26% van de mensen met een vmbo opleiding zich erg zorgen of heel veel zorgen om een terroristische aanslag. Van de mensen met een wo opleiding maakte 11% zich erg zorgen of heel veel zorgen. Het vertrouwen in de politie was voor mensen met een vmbo of mbo1 opleiding 69%. Voor mensen met een wo of master was dit 84%.	NCTV (2018) Terroristische dreiging in Nederland; CBS-data

Bronvermelding

- 1 Continu Onderzoek Burgerperspectieven (2018 - 2019) Burgerperspectieven 2018|1 tot 2019|2. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
- 2 Steenvoorden (2018) 'Maatschappelijk onbehagen: Bron van boosheid?' in De Lange & Zuure (2018) #Woest – De kracht van verontwaardiging. Amsterdam University Press
- 3 Uitslagen Provinciale Statenverkiezingen 2019; Ipsos
- 4 Zie BBC (2019) Europe and right-wing nationalism: A country-by-country guide. BBC, 24 mei
- 5 BCG (2016) Inclusiviteit: In ieders belang
- 6,7,8,9 Continu Onderzoek Burgerperspectieven (2018 - 2019) Burgerperspectieven 2018|1 tot 2019|2. SCP
- 10 CBS-data; Continu Onderzoek Burgerperspectieven (2018 - 2019) Burgerperspectieven 2018|1 tot 2019|2. SCP
- 11 Bal & Van den Bos (2018) 'Ontevredenheid onder burgers: Intuïtieve en weloverwogen onrechtvaardigheidsoordelen' in De Lange & Zuure (2018) #Woest – De kracht van verontwaardiging. Amsterdam University Press
- 12,13 Continu Onderzoek Burgerperspectieven (2018 - 2019) Burgerperspectieven 2018|1 tot 2019|2. SCP
- 14 Rajan (2019) The Third Pillar: How markets and the state leave the community behind. HarperCollins Publishers
- 15 Rijksoverheid; CBS-data
- 16 CBS-data
- 17 Winter (2019) "Ontmenselijking van de grote onderneming", Ondernemingsrecht 2019/2. Wolters Kluwer
- 18 Holt-Lunstad, Smith & Layton (2010) Social Relationships and Mortality Risk: A Meta-analytic Review.
- 19 Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2018) De Nieuwe Verscheidenheid
- 20 Volker, Andriessen & Posthumus (2014) Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden. In Gescheiden werelden?, Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid
- 21,22 DenkWerk (2019) Arbeid in transitie
- 23 Erola, Jalonen & Lehti (2016) Parental education, class and income over early life course and children's achievement; Raad van Maatschappelijke Ontwikkeling (2016) Nieuwe ronde, Nieuwe kansen: Sociale stijging en daling in perspectief
- 24 Van Spijker, Van der Houwen & Van Gaalen (2017) Invloed ouderlijk opleidingsniveau reikt tot ver in het voortgezet onderwijs. ESB Onderwijs & Wetenschap, 102 (4749), 11 mei; SCP (2014) Verschil in Nederland
- 25 CBS-data
- 26 Wille & Bovens (2014) Diplomademocratie
- 27,28 CBS-data
- 29 Volker, Andriessen & Posthumus (2014) Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden. In Gescheiden werelden?, Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid
- 30 SCP (2014) Verschil in Nederland
- 31 SCP (2016) Perspectief op de onderkant van de arbeidsmarkt
- 32 Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2019) Risico- en Crisisbarometer voorjaar 2019
- 33 Jonathan Sacks (2005) Leven met verschil. Boekencentrum
- 34 CBS-data; DenkWerk analyse
- 35 IMF (2019) World economic outlook April
- 36 CBS, PBL, RIVM, WUR (2019). Hoogopgeleiden, 2018 (indicator 2100, versie 10, 5 juni 2019). www.clo.nl.
- 37 Zie ook Rodrik (2011) The Globalization Paradox. Oxford University Press
- 38 Klok (2019) Consumptie nog altijd lager dan voor de crisis. ING Economisch Bureau
- 39 Zie verder Centre for Public Impact – A BCG foundation, <https://www.centreforpublicimpact.org/>
- 40 DenkWerk (2019) Arbeid in Transitie
- 41 ILO (2016) The Future of Work
- 42 Deedmob (2019) Company volunteering - Learnings from the best programme in town. Webartikel, 1 mei
- 43 DenkWerk (2019) Arbeid in Transitie
- 44,45 Volker, Andriessen & Posthumus (2014) Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden. In Gescheiden werelden?, Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid

Denkend aan Holland zie ik breede rivieren traag door oneindig laagland gaan, rijen ondenkbaar ijle populieren als hoge pluimen aan den einder staan; en in de geweldige ruimte verzonken de boerderijen verspreid door het land, boomgroepen, dorpen, geknotte torens, kerken en olmen in een grootsch verband. de lucht hangt er laag en de zon wordt er langzaam in grijze veelkleurige dampen gesmoord, en in alle gewesten wordt de stem van het water met zijn eeuwige rampen gevreesd en gehoord.

HENDRIK MARSMAN, 1936

DENKWERK

